

Тыматы Снайдэр

...калі б поспех залежаў ад вернасьці
традыцыям Вялікага Княства ці ад колькасці
носьбітаў мовы, беларусы мелі б больш
падставаў дзеля аптымізму, чым усе астатнія...

Спрэчкі за літоўска-беларускую Айчыну

*Частка 1 з кнігі «Рэканструяваньне нацыяў:
Польшча, Украіна, Летува, Беларусь (1569–1999 гг.)»*

*Працяг.
Пачатак у №11.*

Пераклад
з ангельскай –
Вольгі
КАЛАЦКАЙ.
Рэдактар
перакладу –
Уладзімер
АРЛОЎ,
навуковы
рэдактар –
доктар
гістарычных
наук
Захар
ШЫБЕКА.

Разьдзел 2. O Litwo! Ojczyzna moja... (1863–1914 гг.)

*Матэраль цудоўны, ўтоплены ў бурштыне,
На векі гэтакім самым застаецца.*
Адам Міцкевіч,
“Конрад Валенрод”* (Пецяярбург, 1828 г.)*

Пасьля 1863 г. ажыцьцяўляець сучасную палітыку азначала адкінуць, як цяжкое бярэмя, ідэю Рэчы Паспалітай і ўспрыняць сялянства з ягонай мовай як нацыю. Першымі гэта зразумелі на скрайнім паўночным захадзе былога Вялікага Княства – там удушэньне паўстаньня 1863 г. сталася каталізатарам навачаснай летувіскай нацыянальнай ідэі, што абалпіралася на моўны чыньнік. Канчатковае скасаваньне прыгону паскорыла мадэрнізацыю сельскай гаспадаркі – у выніку склаў-

* Пераклад Пятра Бігэля.

ся новы клас заможных летувіскіх сялянаў¹. Рашэнне імперскіх уладаў прывабліваць студэнтаў з колішняе Літвы ў Пецяярбург замест Варшавы спрыяла фармаванню новай сьвецкай эліты. Непаслядоўная дэпаланізацыя школаў гэтаксама міжволі падштурхнула нацыянальныя працэсы, бо расейская культура выявілася значна менш прывабнай для летувіскай моладзі, чым польская. Цягам наступных дзесяцігоддзяў летувіскі нацыянальны рух складалі сяляне летувіскага паходжаньня, якія вучыліся чытаць на роднай мове ў школе, дэкласаваная польскамоўная шляхта, якая наноў засвойвала летувіскую, сацыялісты, дактары, якія атрымалі адукацыю ў расейскіх універсітэтах, і рыма-каталіцкія сьвятары². Летувіскія нацыянальныя дзеячы бачылі ў паўстанні 1863 г. вялікую памылку палякаў і разьлічвалі выпрацаваць лепшую нацыянальную стратэгію. Гэтае новае пакаленьне замест узброенай барацьбы зьвярнулася да нацыянальнай культуры. Тут яны, фактычна, мала чым адрозьніваліся ад асноўнай пасыла 1863 г. плыні польскіх патрыётаў – пазітывістаў, для якіх сродкам стварыць нацыянальную супольнасьць была практычная “арганічная праца”³. Калі для палякаў гэтае “вяртаньне да вытокаў” азначала ўмацаваньне апрышча нацыянальнай эліты сярод шырокіх масаў, то ад летувісаў патрабавалася перш-наперш нацыяналізаваць сябе. Вытокі летувіскай дзяржаўнасьці ляжалі пахаваныя пад друзам гісторыі. Шмат стагоддзяў летувіская мова не адыгрывала ніякай палітычнай ролі. Вялікія князі літоўскія ніколі не друкавалі кніг па-летувіску. Апошні вялікі князь, які хаця б ведаў летувіскую, памёр у той самы год, калі Калумб адкрыў Амерыку. Ня толькі гістарычныя традыцыі Вялікага Княства былі замацаваныя ў дакументах на польскай ці канцылярскай славянскай (блізкай да беларускай) – усё ўдавала на тое, што і летувіскаму сялянству надта карцела паўтарыць гістарычны прыклад сваіх сьвятароў ды паноў. Усё XIX ст. летувіскамоўныя сяляне засвойвалі беларускую мову* – яна была той славянскай глебай, якая дазваляла надалей асімілявацца ў палякаў ці расейцаў. У некаторых сялянскіх сядзібах дзяды размаўлялі па-летувіску, бацькі – па-беларуску, а дзеці – па-польску. Так адная сям’я ўвасабляла гістарычную тэндэнцыю, якой летувіскія дзеячы марылі надаць адваротны ход. Каб спаланізаваць сваіх дзяцей, заможныя сяляне дасылалі іх у школы, дзе мовай навучаньня (ці, прынамсі, адзнакай прэстыжу) была польская. Відочная хісткасьць патрыятычных пачуцьцяў у народзе дадала летувіскім дзеячам пафасу. А таемнае разуменьне, што самі яны гавораць і чытаюць па-польску лепш, чым па-летувіску, прыспорыла іх у справе нацыянальнага адраджэньня.

Айчына – этнічная Літва.

Летувіскія патрыёты ў пошуках выйсся зьвярталіся да ўяўнага Вялікага Княства Літоўскага. Яны адмовіліся ад рэальнай пераемнасьці з традыцыяй раньняга новага часу на карысьць міфу пра сярэднявечную Літву і Vilnius да Люблінскай вуні з Польшчай у 1569 г. Яны рабілі стаўку на мову, якая ніколі не адыгрывала колькі-небудзь значнай ролі ў раньнемадэрным Вялікім Княстве, – летувіскую – і на слой грамадства, які заўжды заставаўся на ўзбочыне ў палітыцы ВКЛ, – летувіскамоўнае сялянства. Іх апанавала рамантычная настальгія па часох паганства. Для іх вунія 1569 г. з Польшчай выглядала дэспатыяй паноў над сялянствам, а “паны”-сучасьнікі (польска-ліцьвінская шляхта) ўяўляліся здраднікамі народу. Як асэнсаваньне нацыянальнай гісторыі перагукалася з сапраўднымі праблемамі будучай нацыі, гэтак і адчуваньне несправядлівасьці, уласьцівае летувіскім нацыянальным дзеячам, тлумачылася нізкім сацыяльным паходжаньнем шмат каго з іх.

Калі Літве было наканавана стварыць навачасную нацыю, то яна мусіла быць

* Аўтар некрытычна ставіцца да аднаго з міфаў летувіскай гістарыяграфіі. Яна мэтанакіравана перабольшвае працэс беларусізацыі Летувы ў XIX ст., каб абгрунтаваць тэрытарыяльныя прэтэнзіі на беларускамоўную частку Віленшчыны.

нацыяй сялянскай. І лідэрам гэтай сялянскай нацыі даводзілася змагацца з тымі, хто меў вышэйшы статус у грамадстве, на хісткай – моўна-гістарычнай – глебе. Са скасаваннем прыгону й адкрыццём школаў для сялянскіх дзяцей у іх з’явіўся палітычны шанец, калі ня ўпэўненасьць ва ўласных сілах. Летувіскі рух нарадзіўся ў Сувалкаўскай губерні, дзе прыгоннае права адмяніў яшчэ ў 1807 г. Напалеон. Наступным лёсавызначальным крокам стала русіфікацыя пасля падзеяў 1863 г. польскіх школаў. У 1867 г. Марыямпальская вучэльня, што да 1863 г. была інструментам паланізацыі, ператварылася ў расейскую гімназію. Польскую мову выкінулі з праграмы – замест яе ўвялі летувіскую. З Марыямпальскай гімназіі выйшлі два выбітныя дзеячы летувіскага адраджэння – Ёнас Басанавічус і Вінцас Кудзірка. Адораныя дзеці заможных сялянаў, абодва меліся стаць каталіцкімі сьвятарамі, абодва скарысталі лепшыя магчымасці, якія адкрывала ім расейская сістэма адукацыі. Гэтак расейскія ўлады, спрабуючы нейтралізаваць у Літве польскі ўплыў, міжволі стварылі сацыяльную прастору для летувіскага нацыянальнага руху, узніклага на летувіскай моўнай глебе.

Ужытыя пасля 1863 г. гістарычныя і моўныя мадэлі ўжо даўно існавалі. Найбольш пераканаўча іх выклаў Тэадор Нарбут (1784-1864 гг.) у шматтомнай польска-моўнай гісторыі Літвы, надрукаванай у 1835-1841 гг. Падсумаваў Нарбут чатыры тысячы старонак высновай, што гісторыя Літвы “перапынілася” ў 1569 г., і метафарычна зламаў сваё пяро на магіле тагачаснага караля польскага і вялікага князя літоўскага Жыгімонта Аўгуста⁴. Велізарная праца Нарбута навукова абгрунтавала палітычную тэзу, што мадэрная летувіская ідэя мусіць чэрпаць з крыніцаў Сярэднявечча, а ня раньняга новага часу. У XIX ст. Нарбута цытавалі часцей за ўсялякае іншае даследаваньне з гісторыі Літвы⁵. Насамрэч мадэрную летувіскую ідэю выказаў крыху раней – і па-летувіску – Сімонас Даўкантас (1793-1864 гг.). Аднакашнік Міцкевіча па Віленскім універсітэце, Даўкантас падзяляў Міцкевічава захапленне сярэднявечнай Літвой. Даўкантас, бадай, быў першым, хто ў вуні 1569 г. з Польшчай пабачыў капітуляцыю, а ў распаўсюдзе польскай мовы – зьнішчэньне вышэйшай мясцовай культуры. У 1822 г. ён выклаў свае сьцьверджанні ў першай навуковай гісторыі Літвы па-летувіску. І хоць гэтая праца так і ня выйшла ў сьвет да 1929 г., у 1845 г. з’явіўся яшчэ адзін грунтоўны досьлед.

Калі летувіскія гісторыкі стваралі новую перыядызацыю, якая ўслаўляла Сярэднявечча і ганіла раньні Новы Час, то паэзія Міцкевіча як найярчэй выяўляла гэтую былую славу. Месца дзеяньня ягоных паэмаў “Гражына” (1823 г.) і “Конрад Валенрод” (1828 г.) – сярэднявечная Літва. Забаўна, што яшчэ адную падставу ідэалізаваць Сярэднявечча дала міжвольная сутворчасць Даўкантаса і Міцкевіча. У 1822 г. Даўкантас пераклаў юначае літаратурнае практыкаваньне Міцкевіча на летувіскую, памылкова прыняўшы яго за сапраўдны ўрывак са старажытнай хронікі. Пазьней Даўкантас уллучыў Міцкевічаў аповед пра князёўну Жывілу ў свае гістарычныя працы. У 1884 г. вызначылі, што сапраўдны аўтар “Жывілы” – Міцкевіч, але на той час паданьне пра яе ўжо заняло важнае месца ў летувіскай нацыянальнай культуры⁶. “Разьвянчаньне” Жывілы ўжо нічога не зьмяняла. Таксама Міцкевіч прыдумаў яшчэ адную князёўну – Гражыну (дарэчы, у XIX ст. гэта было пашыранае ў Літве дзясловае імя). Аднак паміж паэтам-рамантыкам і ягонымі летувіскімі чытачамі існавала вялікая розьніца. Міцкевіч завершыў уступ да паэмы “Конрад Валенрод” цытатай з Шылера: “Што песьня робіць несьмяротным, загінуць мусіць у жыцьці”. Для Міцкевіча старажытная Літва сапраўды загінула, і ў “Пане Тадэвушы” ён тужыць па Літве раньняга Новага Часу – Літве, аб’яднанай з Польшчай у Рэч Паспалітую. Аднак летувіскія нацыянальныя дзеячы былі згодныя з Нарбутам і Даўкантасам: гісторыя Літвы скончылася ў 1569 г., і адрадыць неабходна тую, сярэднявечную, Літву. Менавіта такая гістарычная схема выбудовалася ў першых навачасных летувіскіх публікацыях.

У 1883 г. Ёнас Басанавічус (1851-1927 гг.) вырашыў заснаваць летувіскамоўную газету. Калі ён навучаўся ў Марыямпальскай гімназіі, выкладаньне пераважыла з польскай на расейскую мову, а да прадметаў дадалася летувіская. Разам з іншымі летувіскімі маладзёнамі Басанавічус атрымаў магчымасьць працягнуць адукацыю ў сталічных універсітэтах. У Маскве ён слухаў лекцыі францускіх прафесараў,

псябраваў з балгарскімі патрыётамі і надрукаваў некалькі працаў з гісторыі Літвы (па-польску). У 1879 г. ён скончыў медыцынскі факультэт і эміграваў у Балгарыю, дзе працаваў доктарам і працягваў вывучаць гісторыю Літвы. У 1882 г. ён апынуўся ў Празе, пазнаёміўся з дзеячамі чэскага нацыянальнага руху. Як і ягоныя балгарскія сябры, чэхі падкрэслівалі веліч сваёй дзяржавы ў Сярэднявеччы і знаходзілі апраўданні паразе, што напаткала іх у раннім Новым Часе. У Празе Басанавічус і вырашыў распачаць летувіскамоўнае выданьне. Ухапіўшыся за папулярны ў Празе вобраз нацыі, якая абуджаецца і выходзіць з цямрэчы на сьвятло, Басанавічус вырашыў назваць яго Ашльга (“Заранка”)⁷.

У 1883 г. Басанавічус дамовіўся з суайчыньнікамі, што жылі ў Нямецчыне, наконт выданьня газеты. Хоць летувіская мова ў Расейскай імперыі і не была пад забаронай, але дазвалялася выкарыстоўваць толькі кірылічны альфабэт. У Нямецчыне летувіскія дзеячы маглі выдаваць газету па-летувіску лацінкай, а потым кантрабандным шляхам перавозіць яе праз мяжу. Басанавічус рэдагаваў першыя нумары ў Празе, а за друк у Нямецчыне адказваў Юргіс Мікшас. Калі апошні праз амурную прыгоду мусіў зьехаць з краіны, яму наступнічаў Ёнас Шлюпас, які атрымаў найбагацейшы досвед канспірацыі ў Польскай сацыялістычнай партыі “Пралетарыят”. Але і Шлюпас, у сваю чаргу, быў высланы з Прусіі. 40 нумароў “Ашльга” папулярызавалі ідэю пераемнасці з мінулым – да 1569 г., – з Вялікім Княствам Літоўскім асобна ад Польшчы. Дух “Ашльга” жывіўся дасьледаваньнямі Даўкантаса і Нарбута, а таксама паэзіяй Міцкевіча⁸.

Няма нічога dziўнага ў тым, што “Ашльга” ў сваім рашэньні адкінуць раньні Новы Час і зьвярнуцца наўпрост з мадэрнасьці да Сярэднявечча пайшла шляхам, пракладзеным чэскімі патрыётамі. Люблінская вунія 1569 г. была для летувісаў тым жа, чым для чэхаў – бітва на Белай Гары: крыжом на магіле нацыянальнай гісторыі. Яна давала магчымасьць вінаваціць ва ўсім чужынцаў, апяваць сярэднявечную даўніну, тлумачыць сацыяльнае паходжаньне летувіскіх дзеячаў і ўзьвялічваць просты народ⁹. Як Люблінская вунія (нібыта) з каранем зьнішчыла шляхту Літвы, гэтаксама паразе на Белай Гары (нібыта) ператварыла чэскую шляхту ў вузкі гурток заезджых авантурыстаў. А, значыць, нацыянальнаму адраджэньню быў патрэбны прыток сьвежай крыві, і нацыянальныя традыцыі, якія неабходна вярнуць, захаваліся толькі сярод простага люду. У абодвух выпадках гэтая сінтэза Сярэднявечча і Новага Часу першапачаткова выкладалася на мове высокай культуры, прынятай у раньняй мадэрнасьці. Для чэхаў гэта была нямецкая, для летувісаў – польская. Вярнуцца да роднай мовы свайго народу – азначала зрабіць вельмі істотны крок, але і тут паўставала безьліч супярэчнасьцяў.

Даўніна, характэрнасьць, моц.

У 80-х гадох XIX ст. “Ашльга” прапагандавала гэтую схему на мясцовым дыялекце – па-летувіску. Як мы заўважылі, назва “Ашльга” (“Заранка”) выяўляе агульную для ўсіх нацыяў са слабой дзяржаўна-культурнай традыцыяй метафару: маўляў, тое, што ўдае на сьмерць, – насамрэч толькі сон, і заснулы працнеца, калі ноч зьменіцца днём. Аднак нават простая спроба занатаваць гэтую ідэю па-летувіску раскрывае больш глыбокія магчымасьці падобнага вобразу. Ідэя нацыянальнага абуджэньня нясе ў сабе звабу выкарыстаць ва ўласных інтарэсах сваю ж адсталасьць, удасканаліўшы ранейшыя здабыткі іншых. Напрыклад, альфабэт напраўду прыдумалі толькі аднойчы¹⁰. Аднак яго мусяць перастварыць нацыянальныя дзеячы, якія жадаюць дайсьці да простага народу, кадыфікаваць яго гаворку як літаратурную мову – гэтак практычная патрэба спаўняецца нацыянальным пафасам. І пра гэта сьведчыць ня назва, а правапіс “Ашльга”. У гістарычных выданьнях “Ашльга” пішацца праз ь, хоць у 1883 г. звычайна пісалі “auszra”. Розьніца ўзьнікла таму, што ў тагачаснай летувіскай, як правіла, карысталіся польскім правапісам, дзе гук [ш] перадаецца дыграфам sz, а рэдактары газеты імкнуліся ўвесьці чэскі правапіс, дзе ь чытаецца як [ш], каб іх мова менш нагадвала польскую. Друкаваньне ў Расейскай імперыі тут ні пры чым: у абодвух правапісах выкарыстоўваўся лацінскі альфабэт, таму абодва былі пад забаронай. Расейская паліцыя канфіскавала б і “Ашльга”,

і “Ausra” – дазвалялася выдаваць толькі штосьці накшталт “Аушра”. Рэч у тым, што летувіскія нацыянальныя дзеячы імкнуліся ўсяляк вызваліць летувіскую культуру з-пад польскага ўплыву.

У тым, як летувіская мова запазычыла чэскі правапіс, можна ўгледзець чатыры прадоксы гісторыі.

1) У Сярэднявеччы, да аб’яднання Польшчы з Літвой, польская зрабілася пісьмовай мовай акурат пад уплывам чэскай¹¹. Таму польскі правапіс, прынесены ў Вялікае Княства Літоўскае ў раннім Новым Часе, адпавядаў правапісу старачэскай. На некалькі стагоддзяў пазней чэхі, каб пазбавіцца ад зычных дыграфіў, а таксама некаторых іншых літараў, што для іх атаясамліваліся з нямецкай, увялі фанетычныя сімвалы, якія і запазычылі летувіскія нацыянальныя дзеячы Новага Часу. Пасля гэтай рэформы сучасная чэская мова стала таксама больш адрознівацца ад польскай, у якой захаваліся элементы старачэскага правапісу і, каб пазначыць адзін зычны, выкарыстоўваліся дыграфы. Гэты міжвольны “пабочны эфект” чэскай рэформы, пра які шкадавалі некаторыя чэскія панславісты, і прывабіў летувісаў, бо для іх супернікам нумар адзін была польская культура. Напрыклад, традыцыйна ў чэскай, польскай, літоўскай мовах гук [в] перадаваўся літарай w, як і ў нямецкай. Па рэформе ў чэскай і летувіскай замест w пачалі пісаць v. Гэтакасама ва ўсіх трох мовах дыграф cz азначаў гук [ч]. Па рэформе ў чэскай і летувіскай замест cz з’явіўся и. Такім чынам, у сваім змаганьні з пальшчызнай летувісы супрацьпаставілі старому чэскаму правапісу больш новы.

2) Але паколькі ў Расеі забаранялася выкарыстоўваць лацінскі альфабэт, летувісы ў Вільні не маглі ўжываць ні адзін, ні другі правапіс. Таму яны карысталіся чэскім правапісам у сваёй (збольшага) рэфармаванай мове па той бок мяжы – у нямецкай Усходняй Прусіі. Такім вольным шляхам правапіс, прызначаны абмежаваць распаўсюд нямецкай культуры, трапіў у Нямецчыну.

3) Гэты парадокс – яшчэ глыбейшы. Адная частка чэскага дамешку ў літоўскай правапіс складалася з замены sz на ь і cz на и. Другая, прапанаваная на шмат гадоў раней нямецкім мовазнаўцам Аўгустам Шляйхерам [August Schleicher], зводзілася да адмовы ад польскага і і замены w на v. Так што ўрэшце за чэскія рысы, якія б прытушылі польскі ўплыў на летувіскую мову ў Расеі, часткова выказаўся немец.

4) Рамантычная хваля ў нямецкай навуцы выяўлялася, апрача іншага, і ў цікаўнасьці нямецкіх філолагаў да летувіскае мовы. У некаторай ступені гэтая хваля была пакліканая вызваліць нямецкую культуру з-пад французскага ўплыву. Калі не заблытацца сярод гэтых лостэркаў, то можна пабачыць, што напрыканцы XIX ст. ідэі нацыянальнай прыналежнасьці пераламляліся ў Еўропе самым непрадказальным чынам. Між тым мясцовыя нацыяналісты сузіралі вобраз, які ім бачыўся выразным, чыстым і прыгожым. Да таго ж правобраз нацыяналізму ў XIX ст. нам дае Францыя, якую шмат хто на ўсход ад Рэйну лічыў і радзімай палітфіласофіі, і ўзорам нацыянальнай дзяржавы¹².

У Еўропе існаваньне літаратуры ўсе ўважалі за абавязковую умову, каб вылучаць нацыю. Таму амаль поўная адсутнасьць летувіскай літаратуры прыкрывалася падвоенай увагай да неад’емных вартасцяў мовы. Басанавічус сьцьвярджаў, што фармальна дасканаласьць летувіскае мовы – доказ высокай цывілізаванасьці жыхароў старажытнае Літвы. Паколькі са сьвецкай літаратуры, каб падмацаваць гэтыя прэтэнзіі, амаль нічога не засталася, у якасьці аргументу замест здабыткаў мовы спасылаліся на даўніну мовы. У мястэчках Таскані сярэднявечныя вежы захаваліся не насуперак, а дзякуючы эканамічнаму заняпаду ў раннім Новым Часе. Гэтакасама ў Літве летувіская мова захавала сваё старадаўняе хараство не насуперак, а дзякуючы неўжываньню ў літаратуры раньняга Новага Часу. Галоўны цяжар лацінскіх, нямецкіх, французскіх неалагізмаў прыйшоўся на долю польскай, а не летувіскай мовы. Надзвычай складаная летувіская граматыка захавалася ў цьмяным маўленьні сялянаў. Сам Міцкевіч называў летувіскую “найстаражытнейшай мовай, якой размаўляюць на Еўрапейскім кантыненьце”. У 1843 г. ён прасочваў сувязь летувіскай з санскрытам (а летувісаў – са зьніклым індускім племенем). На васьм гадоў раней гісторык Нарбут у першым томе вялізнай напісанай па-польску “Гісторыі літоўскага народу” паказаў сувязі паміж летувіскай мовай і санскрытам. Нар-

бут зьявртаўся да такіх нямецкіх аўтарытэтаў, як, напрыклад, Якаб Грым (1785-1863 гг.), граматыст і філолаг, а таксама зьбіральнік народных казак. Даўкантас у сваім досьледзе 1845 г. карыстаўся мовазнаўчымі працамі Шляйхера¹³. І Міцкевічаў вобраз старажытнае Літвы часткова будаваўся на нямецкіх крыніцах, як то гісторыя Прусіі Аўгуста фон Катцэбу [August von Kotzebue] (1761-1819гг.)¹⁴. Падкрэсьліваючы асобнае становішча летувіскай мовы, і Даўкантас, і Нарбут, і Міцкевіч абпіраліся на фалькларыстычны складнік нямецкага рамантызму і на дасягненьні нямецкіх навукоўцаў. Больш за тое, у выгнанні ў Парыжы Міцкевіч кантактаваў з францускімі гісторыкамі, напрыклад, з Жулем Мішле [Jules Michelet]. Прафэсарам Калеж дэ Франс Міцкевіч даводзіў старажытнасьць летувіскай мовы ў лекцыях па-француску¹⁵. Можна заўважыць пэўную іронію лёсу ў тым, што зробленыя або публічна абвешчаныя ў Нямецчыне і Францыі высновы пра летувіскую мову пазней зробіцца кутнім камянем літоўскага нацыяналізму. Аднак да гэтых навуковых высноваў ніколі б не прыйшлі, каб не адная жорсткая ісьціна: стагоддзямі балцкія летувіскія дыялекты існавалі амаль у поўным адрыве ад высокай культуры.

У “шэрую гадзіну” XIX ст., калі адной колькасці было мала, каб казаць пра існаваньне нацыі, калі нацыянальныя дзеячы яшчэ адчувалі павязь з раньненаваднай культурай, у іх прысутнічала патрэба даказаць, што новае можа суладна дастасоўвацца да старога. Ва ўсёй Еўропе нацыяналісты-рамантыкі ў XIX ст. трымаліся адзіных крытэраў, каб вызначаць нацыю: неабходная высокая культура, доказ яе існаваньня – літаратура, але ўжо лепш старажытная традыцыйная культура, чым ніякай. Калі няма прыгожага пісьменства, даўніна йдзе паперадзе хараства. Падтрымліваючы цьверджаньні Грыма, Нарбута і Міцкевіча пра старажытнасьць летувіскае мовы, летувіскія дзеячы пакаленьня “Аульга” разам з тым імкнуліся давесці, што іх мова здолее несці цяжар сучаснай літаратуры. Згодныя з Міцкевічам, што высокая культура суадносіцца з адметным палітычным лёсам, летувіскія пісьменьнікі пераклалі паэзію Міцкевіча на сваю мову, каб абвергнуць ягонае меркаваньне, што мовай высокай культуры ў Літве будзе польская. Калі летувіскай мовай можна перадаць незвычайную паэзію Міцкевіча, – разважалі яны, – тады летувісаў можна лічыць за асобную нацыю з уласнай будучыняй. Рытуальныя паклоны ў бок польскай культуры, якія рабілі літаратары-адраджэнцы, рыхтык дзюдаісты, меліся засьведчыць роўнасьць летувісаў як нацыі. Прыкладаліся неверагодныя намаганьні, каб пераскочыць цэлы этап і нарэшце зрабіць даўніну – хараством¹⁶.

Хараство патрабавалася перадусім дзеля таго, каб пераканаць палякаў вакол сябе і палякаў у сабе. Каб паўстаў нацыянальны рух, каб хараство ператварылася ў моц, нацыянальным дзеячам мусіць паверыць хтосьці яшчэ. Крыху маладзейшы за Басанавічуса паэт Вінцас Кудзірка (1858-1899 гг.) знайшоў сьцяжыну паміж даўняй і хараством, каб дайсьці да народу. Ён ішоў пакручастымі шляхамі, праз засваеньне, а не адмаўленьне раньнемадэрнай пальшчызны. Хоць Кудзірка, як і Басанавічус, вывучаў летувіскую ў Марыямпальскай гімназіі, тая яго спаланізавала. Возьмем ягоныя ўспаміны пра школьныя гады: “Інстынкт самазахаваньня падказваў мне не размаўляць па-летувіску і ўважліва сачыць, каб ніхто не заўважыў, што мой бацька носіць грубую сялянскую вопратку і ўмее гаварыць толькі летувіскай. Я з усіх сілаў намагаўся размаўляць па-польску, хоць атрымлівалася кепска. Калі да мяне прыязджаў бацька ці хто іншы са сваякоў, я трымаўся ад іх убаку, варта мне толькі было заўважыць, што глядзяць аднакашнікі ці шляхцюкі. Я спакойна размаўляў з імі толькі сам-насам або па-за сьценамі гімназіі. Я пачуваўся палякам, а, значыць, і шляхцічам, я ўсмактаў польскі дух”¹⁷. Хтосьці запытаецца, чаму Марыямпальская гімназія гэтак па-рознаму паўплывала на Басанавічуса і Кудзірку: першы стаў за гады навучаньня сьвядомым летувісам, а другі адчуў сябе палякам. Адказ нагадае нам, наколькі істотныя ў расейскай імперскай палітыцы найдрабнейшыя дэталі. Басанавічус, крыху старэйшы за Кудзірку, навучаўся ў Марыямпалі, калі яшчэ дзейнічала ваеннае становішча, а забарона на польскую абпіралася на расейскія штыхі. Калі ў 1872 г. ваеннае становішча адмянілі (Кудзірка быў тады на другім курсе), польская мова зноў па ўсёй Літве паціху пратачылася ў навучальныя праграмы. Як мы бачым, нават Марыямпальская гімназія зноўку стала прыладай паланізацыі.

Як і Басанавічус, Кудзірка атрымаў вышэйшую адукацыю не ў Літве, а ў адным з універсітэтаў Расейскай імперыі. Толькі Кудзірка навучаўся ў Варшаве, пачуваўся там палякам, упершыню далучыўся да палітычнай барацьбы разам з польскімі сацыялістамі. Але ўрэшце ягоная шчыльная сувязь з Польшчай паслужыла летувіскай справе. Калі Басанавічус вучыўся ў балгарскіх і чэшскіх адраджэнцаў, то Кудзірка змог засвоіць, а ня проста адрынуць здабыткі польскай культуры. Басанавічусу прыйшла ў галаву бліскучая ідэя прамінуць усе перыпетыі гісторыі раньняга Новага Часу і, падобна да чэхаў і балгараў, уславіць Сярэднявечча. Кудзірка прывязаў раньнемадэрную польскую ідэю да мэтаў летувіскага руху – ён прыняў яго па вяртанні з Варшавы ў 1889 г. Кудзірка спрычыніўся да таго, каб выявіць Літву ня толькі адрознай ад Польшы гістарычна, як рабіў Басанавічус, але і роўнай Польшчы нацыяй у сучаснасці. У Кудзірку заўсёды жыла думка пра статус, нягледзячы на ўсе ягоныя хістанні і спробы пераўзыхіць сябе. Патрэба быць носбітам культуры ў юнацтве прымусіла яго выдаваць сябе за шляхціча. У больш сталым узросце на гэтай самай патрэбе палягала ягоная задума ўзвысіць сялянства да ўзроўню палітычнае сілы і гэтак надаць высакаронасці свайму паходжанню. Захапленне польскасцю ў 70-х гадах XIX ст. дало яму моцы кінуць ёй выклік у 90-х. Глыбокае веданне польскай дало яму магчымасць скарыстаць Міцкевіча дзеля стварэння новай сялянскай нацыі. У Варшаве Кудзірка пабачыў, як польскія нацыяналісты робяць з Міцкевіча навачаснага польскага патрыёта. У адказ Кудзірка перастварыў Міцкевічаў шэдэўр у духу сучаснага летувіскага патрыятызму. Тужлівы першы радок паэмы: *O Litwo! Ojczyzna moja...* ў перакладзе Кудзіркі загучаў поўным надзеі “Літва! Наша айчына!” У 1898 г. Кудзірка ўлучыў гэтак пераствораны першы радок з Міцкевічавага “Пана Тадэвуша” ў верш, які стаў летувіскім нацыянальным гімнам¹⁸.

Праз два пакаленьні пасля Міцкевіча сэнс паняткаў змяніўся. Адрозна ад Міцкевіча, Кудзірка верыў, што “айчына” – гэта родны край летувіскай нацыі, якой належыць мець сваю дзяржаўнасць. У такім разуменні, неадпаведным калі ня літары, дык духу арыгіналу, словы Міцкевіча, перакладзеныя і крыху змененыя, зрабіліся дэвізам летувіскага нацыянальнага руху. Гэта ўжо нешта большае за парадокс – так доўгатрывала ідэя раньнемадэрнай Рэчы Паспалітай ператварылася ў адную з многіх магчымых мадэрных нацыянальных формаў. Парыж у 1830-м з’явіла сьвету ў “Пане Тадэвушы” сталы Міцкевічаў рамантызм. Парыж у 1863-м падзяліла гэтую “плынь” на некалькі асобных нацыянальных “ручаёў”. Як і Міцкевіч з польскімі рамантыкамі пасля паўстання 1830 г., Кудзірка з летувіскімі рамантыкамі пасля паўстання 1863 г. марыў стварыць “новы сьвет на руінах старога”. Але для яго старадаўняя польска-літоўская Рэч Паспалітая ўжо была руінай.

Айчына – Вялікае Княства.

Для летувісаў як нацыі новы адлік часу пачаўся з 1863 г. Што да палякаў і беларусаў, то тут цяжэй вызначыць, калі сканчаецца цяжар раньняга Новага Часу і пачынаецца сьвітанак мадэрных нацыянальных ідэяў. У той час, калі новае пакаленьне летувіскіх нацыянальных дзеячаў у 80-х–90-х гг. XIX ст. акрэсьлівала асобную летувіскую нацыю са сваёй адрознай гісторыяй, палякі і беларусы ў Літве разглядалі яе як геаграфічны і палітычны панятак. Для іх належаць да Літвы азначала захоўваць традыцыі Вялікага Княства. Шмат хто з іх не надаваў нацыянальнаму пытанню ніякай значнасьці. У “тутэйшасці” шляхты часта выяўлялася свядомае адмаўленьне ад усялякай ідэалогіі, якая не стасавалася з мясцовымі рэаліямі і традыцыямі¹⁹. У “тутэйшасці” сялянаў у ваколіцах Вільні быў практычны адказ на складаньня працэсы моўнай асіміляцыі, а таксама дыпламатычны спосаб ухіліцца ад неабходнасьці стаць на бок альбо польскамоўнай шляхты, альбо расейскамоўнага чынавенства²⁰. Зрэшты, напрыканцы XIX ст. меркаваньне пра вышэйшасць

польскай мовы як сродку зносінаў было ня менш пашыранае, чым у гады Міцкевічавага юнацтва²¹.

Нават пасля 1863 г. шляхта, якая мела пэўныя палітычныя амбіцыі, магла спрабаваць прыстасаваць традыцыі Вялікага Княства да патрабаванняў сучаснай палітыкі. Найбольш значным прадстаўніком гэтай плыні быў польскі рэвалюцыянер і дзяржаўны дзеяч Юзэф Пілсудзкі (1867-1935 гг.), нашчадак выбітных ліцьвінскіх шляхецкіх фаміліяў і па бацькавай, і па матчынай лініі²². Вучыўся Пілсудзкі ў русіфікаваных школах у Віпо. Пасля высылкі ў Сібір ён вярнуўся ў Літву і ў 90-х гадах XIX ст. стаў на шлях польскага сацыяліста. Як мы далей пабачым, менавіта ён адыграў галоўную ролю ў стварэнні ў 1918 г. Польскай дзяржавы і пазнейшай інкарпарацыі Віпо. Ягоня патрыятычныя пачуцці грунтаваліся не на мадэрным – этнічным ці моўным – вызначэнні Польшчы, а настальгіі па рэспубліканстве Вялікага Княства – для Пілсудзкага яно супрацьстаяла арыстакратыі ў гісторыі Расеі. Пілсудзкі, які казаў пра сваю ліцьвінскасць, размаўляў на літаратурнай польскай мове, якую засвоіў у сям’і, на жывой беларускай, якую чуў у ваколіцах Віпо, і на грубай расейскай, якой навучыла Сібір. Мы зразумеем, што ён ня здолеў зрабіць што-небудзь дзеля Літвы акурат праз тых самых хаўруснікаў, якія дапамаглі яму столькі здзейсніць дзеля Польшчы²³.

Як і Пілсудзкі, беларускія дзеячы таксама звярталіся да спадчыны ВКЛ і да сацыялістычнага федэралізму. Аднак тым, хто жадаў адрадыць ВКЛ пад новай назвай – Беларусь, – істотна замяніла атасамленне з палітычнай у раннім Новым Часе. Трыста гадоў польская на гэтай зямлі была мовай культуры, яе абаранялі мясцовая рыма-каталіцкая эліта і рыма-каталіцкі касцёл, яе ўмацоўвалі мільёны ейных носьбітаў далей на захад. Хоць летувіскаю і немагчыма было ніяк супастаўляць з польскай паводле статусу ў грамадстве, але балцкая летувіска мовы яскрава выразнівалася сваёй іншасцю. Нягледзячы на тое, што колькасць носьбітаў летувіскае мовы скарачалася, іхняе геаграфічнае месцазнаходжанне служыла для іх лепшым прыкрыццём, чым для беларусаў – іхняе. Беларуская мова апынулася ў самым незаздросным становішчы: некадыфікаваны славянскі дыялект нізкага статусу, які паводле сваіх марфалагічных рысаў знаходзіўся паміж польскай і расейскай мовамі, а ягоныя носьбіты ў грамадстве знаходзіліся паміж польскай культурай і расейскай уладай. Для беларускіх сялянаў польская – а пазней і расейская – былі мовамі высокіх культурных здабыткаў, а тое, што мы сёння завем беларускай, – проста гаворкай простага люду. Каб узяцца да вышэйшага стану ў грамадстве, селянін мусіў размаўляць па-польску ці па-расейску і стаць палякам ці расейцам²⁴. Моўнае падабенства, якое гэтак дапамагала Рэчы Паспалітай і Вялікаму Княству Літоўскаму ў раннім Новым Часе, ператварылася ў цяжкое бярэмя для кожнага, хто імкнуўся развіваць мадэрны беларускі моўны нацыяналізм.

Дык навошта тады ўплішчваць беларусаў туды, дзе і так цесна? Навошта звяртаць увагу на носьбітаў беларускае мовы і беларускіх нацыянальных дзеячаў, калі іхнія прэтэнзіі на Вільню рэдка хто ўспрымаў усур’ёз, калі сучасная беларуская нацыя яшчэ так і не сфармавалася? Лёс беларускай галіны на дрэве Вялікага Княства Літоўскага сведчыць, наколькі небяспечна прымаць моўныя, ці “этнічныя”, супольнасці мінулага за простых папярэднікаў цяперашніх нацыянальных групаў, за голамаў, якіх мусіць ажывіць магія Новага Часу. Калі мадэрная нацыя ўжо склалася, яе гісторыкам даволі проста “даказаць”, што тая паходзіць ад “этнічнай супольнасці”. Таму няўдача беларускай ідэі – вельмі карысная праверка тэорыі практыкай. Тут мы сутыкаемся з “этнічнай супольнасцю”, якая колькасна нашмат пераўзыходзіла ўсе іншыя ў гэтых краях. Паводле перапісу насельніцтва Расейскай імперыі ў 1897 г., у Віленскай губерні на беларускай размаўляла больш жыхароў, чым на ўсіх астатніх мовах разам. У Віленскай, Менскай, Гарадзенскай, Магілёўскай, Віцебскай губернях – памежных тэрыторыях гістарычнае Літвы – па-беларуску размаўлялі тры чвэрці насельніцтва. У XX ст. гэтая “этнічная супольнасць” не стварыла мадэрнай нацыі. У параўнанні з літоўскім і польскім пасляхавым дось-

ведам параза беларускай ідэі дапамагае зразумець, што ўсё ж такі трэба нацыянальным рухам для перамогі. Калі б поспех залежаў ад вернасці традыцыям Вялікага Княства ці ад колькасці носьбітаў мовы, беларусы мелі б больш падставаў дзеля аптымізму, чым усе астатнія. Няўдача беларускага руху – вынік выпадковага зьбегу грамадзка-палітычных абставінаў, які ня вытлумачыць з гледзішча тэорыі нацыяналізму, і таму ён заслугоўвае ўвагі гісторыкаў²⁵.

Айчына – беларуская Літва?

Мару пра беларускую Літву ўвасобіў у прыгожым слове паэт Вінцэнт Дунін-Марцінкевіч (1807-1884 гг.). Выхадзец з дробнай польска-літоўскай шляхты, ён атрымаў адукацыю ў Пецябурзе. У 1840 г. у Вільні пабачыў сьвет ягоны першы твор – польска-беларуская камічная опера, музыку да якой напісаў Станіслаў Манюшка²⁶. У 1859 г. Дунін-Марцінкевіч завершыў працу над беларускім перакладам Міцкевічавага “Пана Тадэвуша”. Як і летувіскія адраджэнцы, пра якіх мы казалі, Дунін-Марцінкевіч не сумняваўся, што найлепш сьведчаць пра годнасць народнай мовы доказы яе роўнасці з польскай, а самым пераканаўчым будучь пераклады з польскай літаратуры. Ён востра адчуваў двухбаковы ціск славянскіх літаратурных моваў: паводле ўласнага прызнання, узяцця за пераклад “Пана Тадэвуша” на беларускую яго падштурхнуў ня польскі арыгінал, а расейскі пераклад. Як і летувіскія дзеячы, Дунін-Марцінкевіч, калі можна так сказаць, абавіраўся на падтрымку самога паэта. Міцкевіч называў беларускую “найбагацейшай, найчысьцейшай мовай старажытнага паходжанья”. Дунін-Марцінкевіч хацеў пацьвердзіць гэтыя словы перакладам Міцкевічавага аповеду “пра беларускую шляхту” на мову, якой маглі чытаць “беларускія сяляне”²⁷. Задума надзвычай амбітная, бо ў арыгінале гэтая вельмі доўгая паэма вызначаецца дзівоснай прыгажосцю і складанасцю, а беларускія гаворкі на той час так і заставаліся некадыфікаванымі. Хоць у XVI ст. беларуска-рускі дыялект і выкарыстоўваўся як літаратурная мова, пасля таго, як на зьмену яму прыйшла польская, па-беларуску пісалі вельмі мала.

Папярэдні крок ужо быў зроблены: беларускі фальклор пераклаў на польскую Ян Чачот (1796-1847 гг.). Ён разам з Міцкевічам вучыўся ў Wilno, належаў да таго ж таемнага таварыства філаматаў, праз усё жыццё заставаўся сябрам геніяльнага паэта. Міцкевіч паказаў беларускія народныя традыцыі ў паэме “Дзяды” (1822 г. і 1832 г.) і пісаў пра польскамоўную шляхту на беларускамоўных землях у “Пане Тадэвушы”. Тым часам ягоны сябар Чачот збіраў народныя песні і перакладаў іх на каларытную, але ж літаратурную польскую мову²⁸. У практычным плане занятак Чачота быў нашмат прасцейшы, чым у Дуніна-Марцінкевіча. У грамадстве, дзе сацыяльны статус меў надзвычайную важнасць, перакласці фальклор на літаратурную мову – гэта адное; перакласці шэдэўры літаратуры на мову сялянаў – зусім іншае. Можна, рафінаваная публіка і адчуе замілаваньне, калі ёй аддадуць запэцканую перліну, знойдзеную ў сьвінушніку. Але адсюль зусім не вынікае, што ёй спадабаецца глядзець, як іхныя ўласныя перлы кідаюць перад сьвіньнямі*.

Праблема нізкага статусу беларускай мовы ўплывала і на саміх беларускіх патрыётаў. Мала хто з іх вельмі высока ставіў беларускага селяніна. Як Чачот і Міцкевіч, Дунін-Марцінкевіч таксама адчуваў сябе патрыётам старой раньненавачаснай Рэчы Паспалітай, дзе мовай палітыкі і культуры была польская. Але пры гэтым Дунін-Марцінкевіч разумеў, што польская пачынала выконваць ужо іншую палітычную функцыю ў іншага тыпу палітыцы. Незалежна ад намераў Міцкевіча той факт, што ягоныя паэмы пісаліся па-польску, спрыяў кансалідаваньню моўнай (этнічнай) польскай нацыі²⁹. Між тым як польская зыходзіла “да нізоў” у Польшчы, беларускія патрыёты спадзяваліся ўзьняць “да вярхоў” беларускую ў Беларусі. Дунін-Марцінкевіч ведаў, што ў краёх, дзе адбывалася дзеянне “Пана Тадэвуша”, размаўлялі на беларускіх дыялектах, і марыў узвысіць іх да літаратурнай мовы, каб дапамагчы беларускаму народу ў Міцкевічавай Літве.

Другое кола праблемаў было абумоўленае палітычнымі абставінамі, у якіх жылі

і працавалі аўтары. Калі палякі мелі магчымасць друкаваць “Пана Тадэвуша” ў арыгінале, калі існаваў расейскі пераклад, то пераклад Дуніна-Марцінкевіча сканфіскаваў расейскі цензар, паколькі той напісаны лацінкай, а не кірыліцай³⁰. Беларускую мову ў тых часы яшчэ не забаранялі – проста на ёй не дазвалялася пісаць лацінскімі (польскімі) літарамі. На бяду Дуніна-Марцінкевіча, тытульная старонка беларускага перакладу адкрывалася надпісам “Pan Tadeusz” – акурат як па-польску, а не “Пан Тадеуш”, як па-расейску. Летувісы абышлі праблему – зьвярнуліся да суайчыньнікаў у Нямеччыне. Дунін-Марцінкевіч ня меў такой магчымасці, бо ўсе беларусы жылі ў Расейскай імперыі. Былі мужныя беларускія патрыёты; былі дыялекты, якія маглі стаць пісьмовай мовай; былі мільёны людзей, якія маглі навучыцца чытаць на ёй. Аднак у сярэдзіне XIX ст. амаль не было людзей, якія б валодалі толькі беларускай^{**}, не было дзе друкаваць беларускія выданні, не было рынку продажу беларускіх кніг.

Польшча, Літва, Расея: Беларусь?

Праблемы, здавалася б, стварэння расейскай імперскай палітыкай, часьцяком карніліся ў традыцыях палішчызму і рыма-каталіцызму ў ВКЛ – традыцыях, якія беларусы імкнуліся адрадыць. Напачатку расейская ўлада падтрымлівала структуры, што некалі дзейнічалі ў ВКЛ. Ордэн езуітаў, скасаваны ў 1773 г. папам Кліментам XIV, на тэрыторыі Расейскай імперыі бесьперашкодна працягваў сваю дзейнасьць. Да 1820 г., калі езуіты трапілі пад забарону і ў Расеі, у іхніх акадэміях, вучэльнях, друкарнях панавала галоўным чынам польская мова. Віленскі ўніверсітэт, заснаваны ў 1579 г. як езуіцкая акадэмія, і Віленская адукацыйная акруга, дзе карысталіся польскай, праіснавалі да 1832 г. Статут ВКЛ 1588г. дзейнічаў да 1840г. Хоць мовай Статуту была канцылярская славянская, падобная да беларускай, на мясцовых шляхецкіх соймах і ў судзе прамаўлялі па-польску. У рэлігійным жыцці, адукацыі, заканадаўстве расейскія ўлады спачатку падтрымлівалі на землях колішняга ВКЛ палішчызму. Гэта можа падацца дзіўным, але толькі на першы погляд. У гады царавання Аляксандра I было яшчэ далёка да навачаснага нацыяналізму, праз прызму якога мы разглядаем гісторыю польска-расейскіх дачыненняў. Гэты ракурс зьявіўся толькі пасля 1863 г. А на пачатку XIX ст. кіраваць азначала ўлучыць у сістэму мясцовую эліту, а не задзейнічаць масы. І Аляксандар верыў, што найлепшай глебай, каб зрабіць новую эліту часткай Расейскай дзяржавы, будуць агульныя прынцыпы асьветніцтва, якім навучаў ягоны сябар-паляк Чартарыйскі³¹.

XIX стагоддзе на тэрыторыі старажытнай Літвы мала чым адрознівалася ад XVIII ст.: польская палітыка зноў і зноў правальвалася, між тым як польская культура пераможна рушыла наперад. Акурат гэтае меў на ўвазе беларускі гісторык родам з дробнай шляхецкай сям’і ў Віленскай губерні* Мітрафан Доўнар-Запольскі (1867–1934 гг.), калі называў палітыку Аляксандра I “паланізацыяй”³². Доўнар-Запольскі нарадзіўся пасля 1863 г., таму ён разглядаў тых падзеі ў сьвятле нацыянальных ідэяў, якіх тады яшчэ не было. Але ён слухна падкрэсьліваў, што да 1863 г. на беларускіх землях пашыраўся ўплыў польскай культуры. Нават пасля паўстаньня 1830–1831 гг. шляхта, якую цяпер называюць беларускай, магла зусім не зважаючы на мову і звычаі сялянаў, сярод якіх яна жыла, без усялякіх праблемаў удзельнічаць у польскай і расейскай палітыцы³³. Несумненна, са скасаваньнем у 1840 г. Статутаў Вялікага Княства Літоўскага беларуская шляхта шмат у чым страціла

* Туг аўтар у параўнаньнях польскай і беларускай мовы відавочна страчвае пачуцьцё меры.

** Відаць, маецца на ўвазе тое, што амаль не было людзей, пісьменных у беларускай мове.

свой традыцыйны статус, а з адменай у 1861 г. прыгоннага права – і статус сацыяльны. Тады пасля 1863 г. некаторая частка шляхты зьвярнулася да летувіскай народнай нацыянальнай ідэі, а некаторая – да беларускай. Тут яны сутыкнуліся з інстытуцыйнай праблемай, якую толькі пры павярхоўным разглядзе можна залічыць да наступстваў расейскага панавання.

За тэя паўстагоддзя, што расейскія ўлады дазвалялі беларускай шляхце ўлівацца ў польскую высокую культуру, было знішчанае рэлігійнае апірышча, на якім у народзе магло б скласьціся ўяўленьне пра асобную беларускую нацыю. На момант апошняга падзелу Рэчы Паспалітай у 1795 г., бадай, чатыры пятых сялянаў у ВКЛ належалі да вуніяцкай царквы³⁴. У 1839 г. вуніяцкую царкву на гэтых землях паглынула расейскае праваслаўе. Калі летувіскія дзеячы маглі выкарыстоўваць каталіцкую веру як знак адрознасьці ад Расеі, то беларускім заставалася толькі шкадаваць пра страту “сваёй” вуніяцкай царквы³⁵. З 1863 г. беларускія патрыёты аплікаваць лёс вуніі. Аднак у 1839 г. вуніяцкая царква зусім не была нацыянальнай беларускай. Створаная для Рэчы Паспалітай, яна карысталася польскай мовай. Яе ерархі амаль два стагоддзі не ўжывалі мясцовы дыялект. Хоць пераход з польскай на расейскую напачатку даваўся пакутліва, урэшце ўсё зводзілася да зьмены адной чужой літаратурнай мовы на іншую. Сапраўды, у аўстрыйскай Галіцыі вуніяцкая царква стала нацыянальнай, але дзеля гэтага спатрэбілася больш за стагоддзе дзяржаўнай падтрымкі і канкурэнцыя з Расеяй у міжнародных стасунках. Калі б у Беларусі захавалася вуніяцкая царква, магчыма, яна б і стала нацыянальным беларускім інстытутам, але гэта вымагала б разрыву з яе традыцыямі раньняга Новага Часу, а ня іх працягу³⁶.

Літва этнічная ці гістарычная?

1863 год стварыў пэўную сацыяльную прастору для летувіскага нацыянальнага руху – і адняў тэя драбніцы, што былі ў беларусаў. Тым, хто падтрымліваў ідэю этнічнай Літвы летувіскага народу з ягонаю вуснай гаворкай, пасля 1863 г. Расейская імперыя неяк спрыяла. Тых, хто выступаў за ідэю шляхетнай Літвы на аснове трыдцатыяў Рэчы Паспалітай і разьвіцця беларускіх дыялектаў, усяляк душылі. 1863 год паклікаў да жыцьця новае – мадэрнае – пакаленьне летувіскіх нацыянальных дзеячаў, а беларускія патрыёты засталіся паміж прывабнай польскай культуры і ўзмацнелай расейскай уладай. Узгадайма Кастуся Каліноўскага, польскамоўнага шляхціча-ліцьвіна, які ў 1863 г. заклікаў сялянаў да барацьбы ў памфлетах, друкаваных па-беларуску. У эпоху “масавай палітыкі”, якая пачалася пасля 1863 г., ягоны ход – зьвярнуцца да простага народу – меў бы бліскучыя перспектывы. Гэтага, аднак, нельга сказаць пра сродак звароту – беларускую мову. Пасля паўстаньня 1863 г. беларусам у Расейскай імперыі забаранялася друкаваць кнігі па-беларуску. Да 1905 г. усё беларускае нацыянальнае адраджэньне адбывалася ў далёкіх Кракаве, Познані і Вене*³⁷. У 90-х гадах XIX ст. Францішак Багушэвіч, яшчэ адзін нашчадак дробнашляхецкага роду з Віленшчыны, друкаваў свае беларускія вершы ў Кракаве – беларускай мовай, польскім правапісам. Польская лацінка шырока ўжывалася ў беларускім друку нават пасля 1905 г., калі ў Расейскай імперыі афіцыйна дазволілі беларускую мову. Першае значнае перьядычнае выданьне “Наша Ніва” друкавалася ў дзьвюх версіях: лацінкай і кірыліцай. Хоць Багушэвіч і лічаць бацькам беларускай літаратуры, ягоная паэзія ў Расейскай імперыі ня мела вялікага ўплыву. У 1908 г. яго творы забаранілі – ужо не за беларускую мову, а за настальгічны сум па дарасейскіх парадках³⁸.

Можа падацца, што летувіскія дзеячы сутыкаліся з тымі самымі праблемамі. З 60-х гадоў XIX ст. забароненьня ў Расеі летувіскія выданьні выходзілі ў Нямецчыне, а летувіскім нацыянальным рухам кіравалі ажно з Балгарыі і Злучаных Штатаў.

* М.Доўнар-Запольскі нарадзіўся ў г. Рэчыца былой Менскай губерні.

Дык чаму ж летувісы здолелі пасьля 1863 г. стварыць арганізаваны нацыянальны рух, а беларусы – не? Што на першы погляд здаецца перашкодай, абярнулася перавагамі. Напрыклад, неабходнасьць ірваць з гісторыяй. Хоць летувіская нацыянальная ідэя вымагала надзвычайнага палёту гістарычнае фантазіі, было непараўнальна прасцей прыдумляць гісторыю, пішучы таўшчэзныя тамы, чым зьмяняць традыцыю, зьмяняць паводзіны эліты. Традыцыя мае дачыненне да таго, што людзі робяць цяпер, між тым як гісторыя апавядае пра тое, што нібыта рабілася калісьці даўно. Дзе сканчаецца традыцыя і пачынаецца гісторыя, у вялікай ступені залежыць, як выяўляецца, ад сацыяльнага паходжаньня нацыянальных дзеячаў. Тут ізноў летувісы атрымалі нечаканую перавагу перад беларусамі. Выхадцам з ніжэйшых станаў грамадства, семі якіх ніколі не адыгрывалі ніякай ролі ў палітыцы за раннім Новым Часам, прасцей паставіцца да ўсёй мінуўшчыны як да гісторыі. Летувіскія дзеячы – сялянскія дзеці, многія з якіх навучаліся на расейскай мове, – шчасліва праскочылі некалькі стагоддзяў і загаварылі пра адраджэньне. Беларускія дзеячы – польскамоўная рыма-каталіцкая шляхта – загразьлі ў багне праўдзівай існай традыцыі, якую яны ўспрынялі ад сваіх бацькоў і дзядоў. Ідэя этнічнай Беларусі з апрышчам на просты народ і ягоную мову далася ім нашмат цяжэй, чым ідэя этнічнай Літвы – летувісам. Калі летувіскія дзеячы, каб паказаць разрыў з Польшчай, вынаходзілі новы альфавэт, беларусы выкарыстоўвалі польскі правапіс, каб дыстанцыявацца ад Расеі.

Тут трэба згадаць, што беларуская мова – славянская, яна мае шмат агульнага і з польскай, і з расейскай, а летувіская – балцкая, вельмі адрозная і ад той, і ад другой. Пэўная частка летувіскамоўнага сялянства на сабе адчула, што азначала забарона расейскіх уладаў друкаваць летувіскія выданні лацінкай. І летувіскім дзеячам гэта было на руку. Калі дзяржава пазбаўляе грамадства таго, што яно цэніць, то, вяртаючы гэтыя каштоўнасьці людзям, можна здабыць сабе іх падтрымку. Тут беларускія дзеячы зноў апынуліся ў горшым становішчы. У Расейскай імперыі ані ў царкве, ані ў школе не вучылі грамаце па-беларуску. Письменныя сярод беларусаў ужо ўмелі чытаць па-польску ці па-расейску. Таму з забароны на беларускую мову беларускім дзеячам ня мелі ніякай карысьці: не было людзей, якім бы не ставала беларускай мовы, як летувісам не ставала летувіскай. У выніку летувіскамоўныя дзеячы і сьвятары, якія размаўлялі зь летувіскімі сялянамі на іхнай роднай мове, мелі перавагу перад рускамоўным чынавенствам і польскамоўнай шляхтай. Але ў беларускія дзеячы атрымалі значна меншую фору перад расейскімі і польскімі канкурэнтамі. Гэтак лінгвістычная выпадковасьць перадвызначыла ступень уплыву нацыянальных дзеячаў на мясцовае насельніцтва.

Цяпер мы зьвернемся да, бадай, аднолькава балючай праблемы і для летувісаў, і для беларусаў – эміграцыі нацыянальных дзеячаў. Хоць у кожным сьпісе пакутнікаў за бацькаўшчыну значнае месца належыць эміграцыі, яна можа прынесці вялікую карысьць нацыянальнай справе. Зразумела, Міцкевіч прыгожа і цалкам шчыра сумаваў па дрэвах сваёй роднай Літвы, але факт застаецца фактам: ён сьмяротна нудзіўся працай у Ковенскай гімназіі. Ён здолеў зрабіцца вялікім паэтам дзякуючы зьнявольленьню, высылцы і эміграцыі. Ягонья выдатныя паэмы, якія мы тут цытавалі, пабачылі сьвет у Пецярбурзе, Дрэздэне, Парыжы. Вядома, ён усюды, дзе б ні быў, знаходзіў польскае кола. Гэта надзвычай істотна. Летувісы, якія зьехалі з Расеі ў нямецкую Усходнюю Прусію, каб друкаваць там “Ашўга”, былі, як і Міцкевіч, рамантыкамі, апанаванымі тугой па страчанай радзіме. Але ж, як і

* Натуральна, ня ўсё беларускае адраджэньне адбывалася ў замежжы, а тым больш у Вене.

** Тут аўтар памыляецца. Беларусы стварылі арганізаваны нацыянальны рух (дас-таткова ўгадаць «Гоман», БСГ, «Нашу Ніву»), хоць па сваім размаху ён быў слабеішы за летувіскі.

Міцкевіч, яны маглі атрымліваць дапамогу ад сваіх суайчыннікаў. У Нямеччыне жыло каля 100 000 летувісаў. “Кніганошы”, якія перапраўлялі ў Расею летувіскі друк, праяўлялі дзівосы арганізаванасці, але, прынамсі, справа была таго вартай. Што да беларусаў, то ўсе яны жылі на тэрыторыі Расейскай імперыі, таму проста не маглі перасячы мяжу і супрацоўнічаць з іншымі беларусамі. Тыя нешматлікія дзеячы, якія спрабавалі надаць імпульс беларускаму нацыянальнаму руху з далёкага Кракава, амаль што не знаходзілі ахвотных да супрацы ды й самі мелі ўсе шанцы загінуць у навакольнай польскай стыхіі. Усё, што яны выдавалі па-беларуску, каб быў нейкі плён, даводзілася перапраўляць на вялізныя адлегласці. Як мы бачым, падзеленасць можа мець свае перавагі.

Гэтыя чыньнікі – сацыяльнае паходжаньне нацыянальных дзеячаў, характар мовы, межы імперыі – не стасуюцца з класічнымі прыкладамі фармаваньня нацыяў. Па-першае, іх, як правіла, ня згадваюць нацыянальныя дзеячы, калі тлумачаць прычыны свайго посьпеху ці паразы. Па-другое, усьведамленьне гэтых фактараў разбурае агульнапрынятае ўяўленьне, што “этнічныя супольнасці” выступаюць як “прота-нацыі”. На той час “этнічная супольнасць” беларускамоўных сялянаў у дзесяць разоў пераўзыходзіла “этнічную супольнасць” летувіскамоўных сялянаў ды яшчэ прырасталі коштам апошняй. Аднак летувіскі рух вылучыўся ў самастойную сілу, а беларускі – не. Па-трэцяе, гэтыя чыньнікі ў некаторай ступені супярэчаць меркаваньню, што нацыі ствараюцца дзяржавамі на этапе мадэрнізацыі. Пасьля 1863 г. расейская палітыка міжволі паспрыяла іншым нацыянальным рухам, але ніколі за часам расейскага панаваньня хоць колькі-небудзь значная частка жыхароў сталіцы ВКЛ не называла сябе “расейцамі”³⁹. “Расейскасць” некаторых выбітных віленчукоў неадрыўная ад традыцыяў Вялікага Княства Літоўскага.

Літва як вялікарасейская айчына.

Пасьля 1863 г. расейскія ўлады звычайна бачылі ў польскай эліце ворага, у летувіскім нацыянальным руху – спосаб паслабіць гэтага ворага, а ў беларускім сялянстве – частку расейскага народу. Мясцовая шляхта страціла значную долю свайго ўплыву – і таму, што пасьля 1863 г. іх карала цэнтральная ўлада, і таму, што пасьля 1861 г. некаторыя іхныя землі адышлі сялянам. У нацыянальным пытаньні Расея ўпершыню звярнула ўвагу на шырокія масы. 60-я гады XIX ст. сталіся паваротным пунктам у падыходзе Расеі да гістарычнай Літвы – Паўночна-Заходняга Краю, але працэс гэты ішоў марудна і складана. Цяпер замест таго, каб аддаваць кіраваньне простым народам у рукі мясцовай эліты, Расея пачала настройваць народ супраць гэтай эліты, скарыстаўшы нацыянальнае пытаньне ў інтарсах дзяржавы.

Рэпрэсіі супраць польскай шляхты пасьля 1863 г. звязваюцца з імем генерал-губернатора М. Мураўёва, дасланага ў Вільню, каб задушыць паўстаньне. За сваю жорсткасць ён атрымаў па-расейску, па-польску і па-летувіску мянушку “вешальнік”. Мураўёў бачыў у паўстаньні нацыянальную вайну паміж расейцамі і палякамі за Вільню. У паўстаньні ён знайшоў пацьверджаньне сваёй ідэі, што палякі – бунтаўнікі ад нараджэньня, а Расея – штосьці кшталту нацыянальнай дзяржавы. У Пецярбурзе Мураўёва любілі ня толькі за лютасць сатрапа, але і за ўменьне практычна рэалізаваць сваё бачаньне нацыянальных працэсаў. Калі ён разглядаў Літву як тэатар ваенных дзеяньняў паміж палякамі і расейцамі, то гэтак яно і сталася. Ягоная палітыка перакрэсьлівала ідэю гістарычнага Вялікага Княства Літоўскага. Як мы памятаем, Кастусь Каліноўскі пісаў па-беларуску, падтрымліваў царкоўную вуню і лічыў сваёй бацькаўшчынай Вялікае Княства Літоўскае. На загад Мураўёва яго павесілі ў 1864 г. у Вільні як завадатара польска-каталіцкага загалоту.

Такая палітыка нечакана стварыла перадумовы, каб правесці іншы нацыянальны падзел на ўсіх узроўнях грамадства. Да 1863 г. беларускамоўнае сялянства, якое складала пераважную большасьць насельніцтва ў Паўночна-Заходнім Краі, найчасцей менавала сябе “ліцьвінамі”. Пасьля 1863 г. расейская рэлігійная палітыка,

рэпрэсіі, а таксама расейскія прынцыпы нацыянальнага падзелу выпіснулі гэтае традыцыйнае ўяўленьне на ўзбочыну грамадзкай сьвядомасьці. Імпэрская ўлада лічыла праваслаўных за рускіх і гэтак змужала выбіраць паміж этнонімамі. У канцы XIX ст. носьбіты беларускае мовы называлі сябе “рускімі”, калі вызнавалі праваслаўе, “палякамі” – калі належалі да рыма-каталіцкай царквы, і “тутэйшымі” – калі заставаліся “самі сабою”. Зьнішчыўшы ў народнай сьвядомасьці гістарычны сэнс “літоўскасьці”, расейская ўлада расчысьціла шлях новаму – этнічнаму – азначеньню Літвы і спрасьціла задачу летувіскім дзеячам⁴⁰.

Пасьля 1863 г. расейскія гісторыкі, як і летувіскія нацыянальныя дзеячы, таксама наоў адкрылі для сябе Вялікае Княства Літоўскае – толькі апошнія бачылі ў ім птушаня, што вылецела з гнязда Расейскае дзяржавы. Паразу паўстаньня 1863 г. яны падносілі як “канец чужынскага польска-каталіцкага панаваньня” на “спаконвечных расейскіх праваслаўных землях” – падобныя эўфемізмы ўваходзілі ў Расеі ў шырокі ўжытак.

У 1898 г., калі ва ўсёй астатняй імперыі палякі да стагоддзя Міцкевіча адкрывалі помнікі выдатнаму паэту, у Вільні расейцы разам з іншымі “вернападданымі” ўзьвялі статую генэрал-губэрнатару Мураўёва. Міцкевіч абудзіў у патрыётаў надзеі на вызваленьне Wilno з-пад расейскай улады. Мураўёў паскорыў іх ператварэньне ў мадэрны нацыяналізм. Аднак з 1863 г. штосьці зьмянілася – пра гэта сьведчыць кар’ера князя П. Д. Сьвятаполк-Мірскага, генэрал-губэрнатару Вільні ў 1902-1904 гг. Мураўёў, з ягонай зьярынай лютасьцю, быў патрэбны цару, каб удуршыць бунт. Мірскі, з ягонай далікатнай натурай, карыстаўся фаворам у імператрыцы. Мураўёў кіраваў выключна абаліпраочыся на старыя метады. Мірскі выношваў планы грандыёзных рэформаў. Як і Мураўёў, Мірскі не сумняваўся, што палякі (разам са сваімі хаўруснікамі-габрэямі) – найвялікшыя ворагі Расеі ў Вільні і гістарычнай Літве. Адрозна ад Мураўёва, Мірскі не агаясамляў польскасьць і каталіцтва. Ён даводзіў, што ў выніку імперскай палітыкі каталікі – не-палякі рабіліся палякамі паводле нацыянальнасьці, што танчэйшы падыход мог бы перацягнуць летувісаў і беларусаў на бок Расеі. У 1904 г. генэрал-губэрнатар Мірскі пераканаў цара дазволіць карыстацца лацінкай у летувіскай мове. У 1905 г. на пасадзе міністра ўнутраных справаў Мірскі нават падтрымліваў беларускасьць. Вядома, Мірскі ня бачыў за гэтымі нацыянальнымі рухамі будучыні ў кантэксце вялікага гістарычнага змаганьня паміж Польшчай і Расеяй. На ягоную думку, летувіская і беларуская ідэя мусілі заповоліць апалячваньне і дапамагчы Расеі выйграць час для ейнай непазьбежнай перамогі⁴¹.

Некаторыя ўдзячныя летувіскія дзеячы зразумелі, што Мірскі не зьбіраецца гвалтам наводзіць парадак на падначаленых яму землях. Як і дзясяткі іншых расейскіх чыноўнікаў, пастаўленых царом ажыцьцяўляць ягоную ўладу ў Польшчы і Літве, Мірскі паходзіў са старажытнага ліцьвінскага шляхецкага роду. Большасць шляхты ў Вялікім Княстве мела праваслаўныя карані, і з прыходам расейскай улады Мірскія разам з іншымі “вярнуліся ва ўлоньне праваслаўя”. Пісьменная польска-летувіская шляхта дала Расейскай імперыі ня толькі багата чыноўнікаў, але і некаторых мысьляроў-кансерватараў. Вялікарасейскую ідэю на пачатку XX ст., калі Мірскі быў генэрал-губэрнатарам Вільні, можна вызначыць як імперскую з навачасным нацыянальным элементам. У яе ўлучаўся і складнік новых нацыянальных ідэяў – настолькі, наколькі ён тлумачыў неабходнасьць “вярнуць” “страчаныя” славянскія землі і народы ва ўлоньне Расеі. У гэтым кантэксце Вялікае Княства Літоўскае разглядалася як літоўска-расейская дзяржава, адарваная ад Расеі Польшчай і каталіцкай царквой і цяпер вернутая да Расеі і праваслаўя.

Вялікарасейскі погляд на гісторыю надзіва падобны да таго, які ўзялі на ўзбраеньне пасьля 1863 г. летувіскія дзеячы. І летувіскія нацыяналісты Новага Часу, і расейцы зыходзілі з таго, што трэба адкінуць эпоху раньняй мадэрнасьці – два стагоддзі гісторыі Рэчы Паспалітай – і зьявнуцца да сярэднявечнай Літвы, бо тая адпавядае патрэбам сучаснай палітыкі. Летувісы бачылі ў падзях Сярэднявечча гісторыю этнічнай летувіскай нацыі ва ўласнай дзяржаве. Расейцы разглядалі гісторыю ВКЛ як частку ўласнай мінуўшчыны. Пасьля 1863 г. і летувісы, і расейцы вярнуліся да пры-

нятых у Сярэднявеччы назваў сталіцы ВКЛ. Для летувісаў горад стаў называцца Vilnius, для расейцаў – Вільна, але і тыя, і другія адмовіліся ад распаўсюджанай датуль польскай назвы Wilno. І летувіская, і расейская нацыянальныя гістарыясофіі ўяўляюць сабою сінтэзу Сярэднявечча і Новага Часу і прапускаюць раньнемадэрны этап. Дзеля пераёмнасці з сярэднявечнай спадчынай абедзьве версіі настойваюць на правядзенні радыкальных пераменаў, каб парваць з рэшткамі раньняга Новага Часу. Абедзьве апраўдвалі кардынальны разрыў з сямейнымі традыцыямі дзеля вышэйшай логікі гісторыі. Летувіскія дзеячы часцьком паходзілі з польскамоўнай шляхты і “вярталіся да сваіх каранёў”, атаясамляючы сябе з народам. Царскія чыноўнікі часцьком паходзілі з польскамоўнай шляхты і “вярталіся да сваіх каранёў”, прымаючы праваслаўе і дапамагаючы цару збіраць усходнеславянскія землі.

Гэтыя расейцы ня толькі верылі ў зьліццё ўсіх усходніх славянаў у адзіную расейскую нацыю – яны самі ўвасаблялі сабою падобную гістарычную перспектыву. Верагодней за ўсё, Мірскі ня бачыў ніякай іроніі ў сваім вяртанні ў Вільню. Літва была і ягонаў айчынай.

¹ Andreas Moritsch. «The January Insurrection and the Emancipation of Peasants in the Polish—Russian Provinces» // Bela Kiraly (рэд.). *The Crucial Decade*. New York: Brooklyn College Press, 180-182.

² Algis Kasperavicius. «Ksztautowanie się narodu litewskiego» // Krzysztof Jasiewicz (рэд.). *Europa nie prowincjonalna*. Warsaw: Rytm, 1999, 218—223; Miroslav Hroch. *Social Preconditions of National Revival in Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 1985, 89; Vytautas Merkys. «Biskup Motiejus Valanczius a polityka narodowośćiowa rządu Rosji» // Jerzy Kloczowski і інш. (рэд.). *Belarus, Lithuania, Poland, Ukraine*, Lublin: IESW, 1994, 317-318.

³ Jerzy Jedlicki. *A Suburb of Europe*. Budapest: Central European Press, 1999; Stanislaus Blejwas. *Realism in Polish Politics*. New Haven, Conn.: Yale Concilium on International and Area Studies, 1984.

⁴ Teodor Narbutt. *Dzieje narodu litewskiego*, том 2. Vilnius: Marcinkowskiego, 1841, 492.

⁵ Virgil Krupauskas. *Nationalism and Historiography*. Boulder, Colo.: East European Monographs, 2000, 31, 108.

⁶ Tomas Venclova. «Native Realm Revisited: Mickiewicz's Lithuania and Mickiewicz in Lithuania». Цыгуецца паводле рукапісу, 1-5, надрукаванага ў *Zeszyty Literackie*, 70 (2000). Падобную ролю адыграла і паэзія Юзафа Ігнацыя Крашэўскага. Пра Даўкантаса гл. таксама Jonas Tmuidzinas. *Commonwealth polono-lithuanien ou l'Union de Lublin*. Paris: Mouton, 1978, 148.

⁷ Jean Pelissier. *Les principaux artisans de la Renaissance Nationale Lituanienne*. Lausanne: L'Imman, 1918, 25-45.

⁸ Jerzy Ochmascski. *Litewski ruch narodowo-kulturalny w XIX wieku*. Biaystok: PAN, 1965, 137ff.; Krupauskas. *Nationalism and Historiography*, 15.

⁹ Jiřin Rak. *Vyvaln Iechove*. Prague: H&H, 1994, 127-140. Гл. таксама Vladimir Macura. *Iesky sen*. Prague: Lidovj noviny, 1998, 14—53.

¹⁰ David Diringer. *The Alphabet*, том I. New York: Funk and Wagnall, 1968, 157-164.

¹¹ Francis Dvornik. *The Slavs in European History and Civilization*. New Brunswick: Rutgers University Press, 1962, 301-303; Norman Davies. *God's Playground*, том I. New York: Columbia University Press, 1982, 69.

¹² Liah Greenfeld. *Nationalism*. Cambridge: Harvard University Press, 1992.

¹³ Narbutt. *Dzieje narodu litewskiego*. том I, 454-464; Krupauskas. *Nationalism and Historiography*, 74.

¹⁴ Wiktor Weintraub. *The Poetry of Adam Mickiewicz*. The Hague: Mouton, 1954, 115. Згаданая праца – *Preussen's ältere Geschichte*, 4 тамы., Riga: Hartmann, 1808.

¹⁵ Пра Міцкевіча ў Францыі гл. Andrzej Walicki. *Philosophy and Romantic Nationalism*. Notre Dame, Ind.: University of Notre Dame Press, 1997, 265-267.

¹⁶ Гл. Vladimir Macura. *Znamenn zrodu*. Prague: H&H, 1995, 61-79. Летувіскія дзеячы хацелі таксама давесці, што Міцкевіч быў летувісам у этнічным сэнсе, а ня толькі ліцьвінам – у палітычным. Яны шукалі пацверджанняў, што Міцкевіч ведаў летувіскую мову. А ўвогуле звычайка звяртацца да гісторыі, каб кампенсаваць пачуццё нямогласці, гэтка ж старая, як і самая гісторыя. Гл. Anthony Grafton. *The Footnote*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2000, 155.

¹⁷ Цыгуецца паводле: Czesław Miłosz. «Rodziewiczówna» // *Kultura*, 522. (1991), 21.

- ¹⁸ Pelissier. *Les principaux artisans*. 45-59; Venclova. «Native Realm Revisited». 22.
- ¹⁹ Bardach «Polacy Litewscy i inne narody Litwy historycznej» // Kioczowski. *Belarus, Lithuania, Poland, Ukraine*. 366.
- ²⁰ Ryszard Radzik. «Samookreślenie jako element świadomości etnicznej ludu białoruskiego w XIX wieku» // *Przełom Wschodni*, 4, 3 (1997), 616.
- ²¹ Valerius Czekmonas. «O etapach socjolingwistycznej historii Wilecczyczyzny i rozwoju polskiej świadomości narodowej na Litwie» // Kioczowski. *Belarus, Lithuania, Poland, Ukraine*, 457-463.
- ²² Wacław Jędrzejewicz. *Kronika życia Języcza Piłsudskiego*, том I, London: Polska Fundacja Kulturalna, 1997, 15-16.
- ²³ Іншы адказ – сацыялістычны інтэрнацыяналізм. Казімеж Келес-Краўз, выбітны тэарэтык марксізму ў партыі Пілсудзкага, паходзіў з ліцьвінска-польскай сям’і. Гл. Timothy Snyder. *Nationalism, Socialism, and Modern Central Europe*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press for Ukrainian Research Institute, 1997. Маладога Фелікса Дзяржынскага (1876-1926гг.) выключылі з Віленскай гімназіі за тое, што ён размаўляў па-польску. Дзяржынскі зьявляўся да сацыялістычнага інтэрнацыяналізму, далучыўся да Люксембурскага крыла польскіх сацыялістаў, якія адмаўлялі ідэю адроджанай Польскай дзяржавы, і завершыў жыццё ў камуністычнай Расеі старшынём ЧК. Robert Blobaum. *Feliks Dzierżyński and the SDKPiL*. Boulder, Colo.: East European Monographs, 1983. Гл. таксама Bohdan Cywicski. *Rodowody niepokornych*. Paris: Spotkania, 1985; Norman Naimark. *The History of the «Proletariat»*. Boulder, Colo.: East European Monographs, 1979.
- ²⁴ Piotr Wrybel. *Kształtowanie się białoruskiej świadomości narodowej a Polska*. Warsaw: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 1990, 16.
- ²⁵ Лічыбы прыведзеныя паводле Steven Guthier. «The Belorussians: National Identification and Assimilation» // *Soviet Studies*, 29, 1 (1977), 40-47. Пра „этнічныя супольнасці” і нацыянальную гісторыю гл. Jeremy King. «Loyalty and Polity, Nation and State». Доктарская дысертацыя, Columbia University, 1998, 29-33. Гл. таксама Anthony Smith. *The Ethnic Origins of Nations*. Oxford: Blackwell, 1986.
- ²⁶ М.В. Доўнар-Запольскі. *Гісторыя Беларусі*. Мінск: Беларуская энцыклапедыя, 1994, 360; Celina Gajkowska. «Wincenty Marcinkiewicz» // *Polski Słownik Biograficzny*, том 19, Wrocław: Ossolineum, 1974, 588-590.
- ²⁷ Міцкевіч цытуецца паводле: А.А. Лойка, В.П. Рагойша (рэд.). *Беларуская літаратура XIX стагоддзя*. Мінск: Вышэйшая школа, 1988, 32; Дунін-Марцінкевіч цытуецца паводле: *Збор твораў*. Мінск: Дзяржаўнае выдавецтва БССР, 1958, 370.
- ²⁸ Jan Szczot. *Piosnki wieśniacze z nad Niemna i Dźwiny*. Vilnius: Zawadzkiego, 1839. Гл. таксама Т.В. Валодзіна. «Ян Чачот і браты Тышкевічы» // *Фальклор*. Мінск: Беларуская навука, 1997, 6; Marceli Kosman. *Historia Białorusi*. Wrocław: Ossolineum, 1979, 219; Weintraub. *Poetry*, 13; Arnold McMillin. *Die Literatur der Weissrussen*. Giessen: Wilhelm Schmitz, 1977, 82-83.
- ²⁹ Walicki. *Philosophy and Romantic Nationalism*, 73.
- ³⁰ Ян Запруднік. *Беларусь*. Boulder, Colo.: Westview, 1993, 54-55; Kosman. *Historia Białorusi*, 220.
- ³¹ Edward Thaden. *Russia's Western Borderlands, 1710-1870*. Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1984, асабліва 54, 68-69, 79, 121, 126; Patricia Grimsted. *The Foreign Ministers of Alexander I*. Berkeley: University of California Press, 1969, 104-150.
- ³² Доўнар-Запольскі. *Гісторыя Беларусі*. 250.
- ³³ Соф’я Кузьняева. «Нацыянальнае адраджэнне і нацыянальная сьведомасьць беларусаў у першай палове XIX ст.» // *Беларускі гістарычны агляд*, I, I (1994), 57.
- ³⁴ Уладзімір Сосна. «Уніяцкае пытаньне ў беларускай вёсцы» // М. Біч і П. Лойка. *З гісторыі уніяцтва ў Беларусі*. Мінск: Экаперспектыва, 1996, 90-92.
- ³⁵ Л.К. Тарасюк, «Адлюстраваньне уніяцкай тэматыкі ў творчасці Францішка Багушэвіча» // Ryszard Łuczny, Franciszek Ziejka, Andrzej Kępciski (рэд.) *Unia brzeska*. Cracow: Universitas, 1994, 526-531.
- ³⁶ Адчуваньне інстытуцыйнай ролі царквы ў 30-х гадах XIX ст. перадае Г.И. Шалевский: гл. *Последнее воссоединение с православной церковью униатов Белорусской епархии*. Петербург, Сельскаго Вестніка, 1910.
- ³⁷ Jan Zaprudnik. «National Consciousness of the Byelorussians and the Road to Statehood» // Vitaut Kipel, Zora Kipel (рэд.) *Byelorussian Statehood*, Нью-Ёрк: Byelorussian Institute of Arts and Sciences, 1988, 13; Jan Jurkiewicz. «Nasze widzenie Białorusinów w XX w.» // *Dzieje Najnowsze*, 27, 2 (1995), 68.
- ³⁸ Nicholas Vakar. *Belorussia*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1956, 82-83. Рэкамендацыя цэнзара // Францішак Багушэвіч. *Творы*. Мінск: Беларусь, 1967, 202-205.

³⁹ Дзеля справядлівасці варта адзначыць заўвагу Эрнста Гельнера, што дзяржавы на этапе мадэрнізацыі часам утвараюць адную нацыю, а часам і больш. Ernest Gellner. *Nations and Nationalism*. Ithaca: Cornell University Press, 1983.

⁴⁰ Henryk Gikbocki. *Fatalna sprawa*. Cracow: Arcana, 2000; М. Прудников. “Чего же хочет Польша?” Пецябург: Главное управление военно-учебных заведений, 1863. Radzik. «Samookreślenie». 612-614; М. Koszelew. «Polacy w oczach Biaiorusinyw»// *Dzieje Najnowsze*, 27, 2 (1995), 83-85.

⁴¹ Theodore Weeks. *Nation and State in Late Imperial Russia*. Dekalb: Northern Illinois University Press, 1996, 45-73; Theodore Weeks. «Russification and the Lithuanians»// *Slavic Review*, 60, i, (2001), 109; Dominic Lieven. *Nicholas II*. New York: St. Martins 1993, 134-135; Witold Rodkiewicz. *Russian Nationality Policy*. Lublin: Scientific Society of Lublin, 1998, 226-231; Pelissier. *Les principaux artisans*, 158-159; *О русской правде и польской кривде*, Масква: Университетская типография, 1863, 28-29. 42. Jukasz Chimiak. *Gubernatorzy Rosyjscy w Krylestwie Polskim*. Wrocław: FNP, 1999, 70-79; Andrzej Chwalba. *Polacy w sióubie Moskali*. Warsaw: PWN, 1999, 66; Paul Bushkovitch. «The Ukraine in Russian Culture»// *Jahrbucher für Geschichte Osteuropas*, 39, 3 (1991), 347-350. Гл. таксама Л.Е. Горизонтов. *Парадоксы имперской политики*. Масква: Индрик, 1999; Vakar. *Belorussia*, 73. Іосіф Гурко, генерал-губернатар Варшавы і самы знакаміты русіфікатар у польскай гісторыі, таксама меў польска-ліцьвінскія карані.

Разьдзел 3. Першая сусьветная вайна і віленская пытаньне (1914–1939 гг.).

Сьмерць, хіба, мне толькі дасьць спакою.
Адам Міцкевіч. “Дзяды”* (1832 г., Дрэздэн)

Да 1914 г. колішнюю сталіцу Вялікага Княства Літоўскага марылі бачыць сваім палітычным цэнтрам летувіскія, беларускія і польскія дзеячы. Для габрэяў – найбольш адметнай супольнасьці гэтага места – яна была духоўнай сталіцай. Для чынавенства пры ўладзе – старажытным расейскім горадам. Большасць школаў – расейскамоўныя, большасць культурных будынкаў – рыма-каталіцкія касьцёлы, больш за траціну жыхароў – габрэі. З 1863 г. насельніцтва Віленскай губерні ў Расейскай імперыі павялічылася больш як удвая, гараджанаў паболела амаль утвая, а колькасць віленчукоў узрасла болей як у тры разы¹. У эпоху індустрыялізацыі й урбанізацыі на захадзе Расейскай імперыі кожнае наступнае пакаленьне пасля 1863 г. было больш адукаваным і больш “гарадзкім” за папярэдняе. Захавалася размаітасьць назваў места: Vilnius па-летувіску, Wilno па-польску, Вільня па-беларуску, Вильна па-расейску і Vilne на ідышы. Пасля рэвалюцыі 1905 г., калі ўпершыню паўстала праблема прэтэнзій розных этнічных супольнасьцяў на “свой” горад, гэтае шматмоўе сьведчыла пра ўсё большую непрамірымасць у іхніх пазіцыях.

Для летувіскіх дзеячаў Vilnius быў сталіцай ВКЛ, збудаванай Вялікім Князем Гедымінасам на досьвітку слаўнай літоўскай гісторыі. Яны ўсё часьцей бачылі ў сярэднявечным Вялікім Княстве папярэдніка незалежнай Летувіскай дзяржавы ў ейных прыкладных этнічных межах. Хоць летувіскія дзеячы і працавалі пераважна ў Vilnius’е, тамтэйшае летувіскамоўнае насельніцтва скаладала абсалютную меншасць (можа, 1–2 %)². Хоць практычна падставай вылучаць летувісаў у асобную этнічную супольнасьць была мова, летувіскія дзеячы даводзілі сваё права на Vilnius, зыходзячы з гістарычных чыннікаў. Неадзначнасьць такога становішча прыкрывалі фармулёўкі, да прыкладу, з праграмы Летувіскай дэмакратычнай партыі (1902 г.), у якой казалася пра незалежную Летуву ў ейных “прыблізных этнаграфічных межах”. Падчас рэвалюцыі 1905 г. створаны левымі і цэнтрысцкімі партыямі Ле-

* Пераклад Сержука Мінкевіча.

тувіскі нацыянальны сойм заклікаў да абвяшчэння Летувіскае аўтаноміі “з ядра цяперашняй этнаграфічнай Літвы”, куды б уваходзілі Vilnius і прылеглыя землі. “Цяперашняя” і “этнаграфічная” спалучаюцца невыпадкова. Паводле прыкладу польскіх нацыянал-дэмакратаў і іншых тагачасных нацыяналістаў, летувіскія дзеячы вылучалі этнаграфію навукова абгрунтаваную і падлеглую палітычным зьменам. На іх думку, насельнікі Vilnius’у і ваколіцаў, якія лічыліся палякамі ці беларусамі, насамрэч былі польска- ці беларускамоўнымі летувісамі. Пры ўдалым зьбегу абставінаў “этнаграфічная Літва” магла б пашырыцца³. Як мы пабачым, яны мелі рацыю.

Беларускія нацыянальныя дзеячы вялі ў Вільні ня меншую працу за сваіх супернікаў-летувісаў. Яны таксама зьвярталіся да часоў Вялікага Княства, уважалі сябе за ягоных спадкаемцаў і называлі Вільню сваёй сталіцай⁴. Але, адрозна ад летувісаў, перакананых, што вуня 1569 г. скасавала незалежнасьць Літвы, беларускія дзеячы выступалі за адраджэньне Рэчы Паспалітай*. Як мы заўважылі, тут выяўляецца істотная розьніца ў інтэрпрэтацыі гісторыі. У летувіскім асяродку крытычнае стаўленьне да аб’яднаньня з Польшчай пачало выяўляцца ў 40-х гадах і атрымала шырокі распаўсюд у 80-х гадах XIX ст. Але ніводны беларускі мысьляр да 1910г., здаецца, нават ня ставіў пад сумнеў дадатную ролю Рэчы Паспалітай⁵. На пачатку XX ст. правы беларусаў на Вільню адстойвалі сацыялісты – выхадцы з польскамоўных рыма-каталіцкіх шляхецкіх сем’яў. Для іх сацыялістычны інтэрнацыяналізм не супярэчыў традыцыйнаму фэдэралізму⁶. Падчас рэвалюцыі 1905 г. польскія і летувіскія партыі выявілі рашучасьць і займелі падтрымку масаў. Што да беларускага руху, то ён дасягнуў нязьмерна больш сьціплых вынікаў: беларуская ідэя пачала складаць сур’ёзную канкурэнцыю імперскаму “западно-руссизму”⁷. Першае значнае перыядычнае выданьне – “Наша Ніва” – зьявілася ў 1906 г. Да 1914 г. ніхто не ўздываў пытаньня пра дзяржаўную самастойнасьць беларускае нацыі**. У Вільні беларускамоўнае насельніцтва нашмат пераўзыходзіла летувіскамоўнае, а ва ўсёй Віленскай губерні носьбіты беларускае мовы складалі больш за палову. У Віленскай, Менскай, Гарадзенскай, Магілёўскай і Віцебскай губернях – памежных тэрыторыях гістарычнае Літвы – беларускамоўнае насельніцтва складала тры чвэрці. Аднак беларускія сяляне нідзе ня выйгралі ад індустрыялізацыі, і беларусы нідзе не вялі рэй у гарадзкім жыцьці. Ва ўсіх гарадах, дзе носьбіты беларускай мовы складалі значную частку насельніцтва, яны адрозьніваліся ніжэйшым узроўнем адукацыі ў параўнаньні з іншымі этнічнымі супольнасьцямі⁸.

Летувіскія і беларускія дзеячы надавалі вялікую ўвагу Vilnius’у/Вільні. Аднак на іх саміх Wilno ніяк не зважала. У 1914 г. у грамадзкім жыцьці панавала польская мова, хоць і адрозная ад той, якой размаўлялі ў Варшаве. Пад уладай Расейскай імперыі ў Wilno і Віленскай губерні (Wilenszczyzna) замацавалася своеасаблівая польская культура. Нягледзячы на шэраг законаў, скіраваных на тое, каб зямельная ўласнасьць перайшла ў рукі праваслаўных і расейцаў, большасьць зямлі ў Віленскай губерні належала палякам⁹. У 1914 г. паводле колькасьці насельніцтва ў Wilno на першым месцы былі палякі – яны крыху апярэджвалі габрэяў. У залежнасьці ад таго, якога пункту гледжаньня прытрымлівацца, у Wilno і ваколіцах або вялі рэй прадстаўнікі польскай нацыянальнасьці, або такой не было ўвогуле – пераход на польскую мову ўспрымаўся хутчэй як далучэньне не да асобнай нацыянальнай супольнасьці, а да паважанага кола ў грамадзтве¹⁰. У гістарычнай Літве ніхто ня згадаў пра “абуджэньне” “сапраўднай” нацыянальнай сьвядомасьці сярод польска-

* Дакладней, беларускія дзеячы выступалі за адраджэньне ВКЛ у фэдэратыўным альянсе з Польшчай, а з 1880-гадоў – за аўтаномію Беларусі ў складзе Расейскай імперыі.

** Пасьля рэвалюцыі 1905-1907 гг. Іван Луцкевіч прапагандаваў ідэю нацыянальнай дзяржаўнасьці ў форме беларуска-ўкраінскай фэдэрацыі.

моўнага насельніцтва, бо прывабнасьць польскай культуры не выклікала сумневаў, а самое валоданьне польскай мовай сьведчыла пра сацыяльны статус. У колішнім Вялікім Княстве палітычна разглядалася ня як “этнічная” дадзенасьць, якую намаганьнямі актыўных дзеячаў трэба ператварыць у палітычную сілу, а як чалавечая якасьць, уласьцівая (незалежна ад “этнічнага” паходжаньня) тым, хто вызначаў правілы “культурных паводзінаў”.

Эліта, якая прыняла гэты варыянт палітычнасьці (пасля 1905 г. іх сталі зваць “краёўцамі”), адозьнівала яго ад палітычнасьці на землях Кароны Польскай. Яны ведалі пра крэўную сувязь сваіх радоў з ліцьвінскай шляхтай, часта самі размаўлялі на дзёвях ці трох мовах, і таму для іх Вялікае Княства Літоўскае ўяўлялася найпрыўкрасьнейшай часткай польскае спадчыны. Гэтыя палякі бачылі ў Wilno цэнтр цывілізацыі, якую яны стварылі, захавалі і марылі выяўляць у адроджанай Польшчы. Wilno для іх зусім не было “этнічным” польскім месцам у паўночна-ўсходнім кутку будучай “этнічнай” Польшчы – яны ставіліся да Wilno як да сталіцы гістарычнае Літвы, для якой хаўрус з Каронай Польскай заўсёды заставаўся стрыжнем палітыкі. Сваёй радзімай у палітычным сэнсе ўсе краёўцы бачылі Літву пасля 1569 г. Большасьць з іх не сумнявалася, што гістарычная Літва на новым этапе ўвойдзе ў агульную супольнасьць з Каронай Польскай, аднак некаторыя ўважалі за лепшае пакінуць гэтае пытаньне на разгляд будучага сойму ў Wilno¹¹. “Краёўцы” былі больш вернымі паслядоўнікамі Міцкевіча, чым нацыяналісты Новага Часу – і польскія, і летувіскія. На пачатку XX ст. палітычныя погляды “краёўцаў” аформіліся праз патрыётаў-сацыялістаў кшталту Пілсудзкага ў ідэю фэдэралізму.

Літоўскія палякі меркавалі, што іхную палітычнасьць традыцыі Вялікага Княства ўзвышаюць над усялякай іншай, і што польская культура ўвогуле вышэйшая за летувіска-ці беларускамоўную. Але чым шырэй распаўсюджвалася навачасная канцэпцыя нацыянальнасьці, тым больш гэтае ўсьведамленьне двойной перавагі ператваралася ў пастку. З аднаго боку, паколькі адчуваньне вышэйшасьці ў параўнаньні з Каронай Польскай палягала на мясцовых традыцыях, з ім не маглі пагадзіцца ў Варшаве і Кракаве. Доказам – тое, што Міцкевіча ўсё часцей успрымалі як проста польскага паэта. З другога боку, існавала рызыка, што ўзрошчваньне тых самых мясцовых традыцыяў прынясе горкія плады. Тых, хто на польскай мове распачынаў летувіскае і беларускае нацыянальнае адраджэньне, нікім чынам не асуджалі, бо бачылі ў фальклору частку спадчыны ВКЛ¹². Але навачасныя нацыяналісты, якія парываліся кіннуць выклік паноўнай польскай культуры, карысталіся вобразамі й тропамі гэтых твораў, перакладалі іх на летувіскую і беларускую мовы. Калі пасля 1905 г. пэўная частка рыма-каталіцкай эліты “здрозьніла” беларускаму й летувіскаму нацыянальнаму руху, а з сялянскага асяроддзя зьявіліся актыўныя дзеячы летувіскага адраджэньня, палітычнасьць як сьведомы выбар паступова апынулася ў становішчы слабейшага¹³.

Падчас рэвалюцыі 1905 г. Літоўская асамблея/сойм дамогся ад царскіх уладаў значных саступак. Адсюль некаторыя ліцьвінскія палякі, напрыклад, Міхал Ромэр (пазьней вядомы як Міколас Ромерыс, 1880-1945 гг.) вынеслі ўрок: летувісы як нацыя – гэта сіла, да якой трэба ставіцца паважна. На думку Ромэра, гістарычная Літва мусіла адрадзіцца як шматнацыянальная дзяржава летувісаў, беларусаў, габрэяў і палякаў, у ёй маглі б весьці рэй летувісы, а палякі – ажыцьцяўляць сувязь паміж рознымі культурамі. Мадэрным нацыянальным дзеячам нялёгка было прыняць гэткае нестандартнае рашэньне, адпаведнае традыцыям ВКЛ і чуйнае да новага ў летувіскім руху. Так, сапраўды: у нечым падобныя ідэі калісьці выношвалі такія летувіскія дзеячы, як Басанавічус і Шлюпас¹⁴. Але, як мы бачылі, летувіскія нацыяналісты сутыкнуліся з практычнымі праблемамі ў засваеньні шматнацыянальных культурных здабыткаў і ў выніку прыйшлі да этнічнага вызначэньня Літвы. На той час, як

некаторыя літоўскія палякі пагадзіліся пайсці на гэткі кампраміс, летувіскія дзеячы ўжо мелі цвёрды намер замест польскай культуры ўсталяваць летувіскую ў збольшага этнічных межах Літоўскай дзяржавы¹⁵.

Што да габрэяў, то іх сувязь са старажытнай цывілізацыяй не выклікала сумневу, а відавочная адрознасць сведчыла сама за сябе. Габрэяў падобныя праблемы не абыходзілі. У 1914 г. яны складалі 40% насельніцтва Вілені, бадай, тры чвэрці гандляроў у горадзе. За чатыры стагоддзі ў “літоўскім Ерусаліме” атайбавалася мноства габрэяў¹⁶. “Літоўскі” ў гэтым выпадку азначае “прыналежны да Вялікага Княства Літоўскага”, а ў ягоны склад уваходзілі і Менск (на той час – 51% габрэйскага насельніцтва), і Гомель (55%), і Пінск (74%), і Віцебск (51%). Тагачасны Віцебск найлепш вядомы з карцінаў Марка Шагала (1887-1985 гг.), які адтуль родам. Вілене быў адным з найбуйнейшых цэнтраў талмудычнае навукі, у ім жыў, напрыклад, Эліях бэн-Саламон (1720-97 гг.), вядомы як віленскі Гаон, жорсткі крытык хасідызму. (Дарэчы, ня варта перабольшваць супярэчнасці паміж Гаонам і хасідамі: як і апошнія, ён займаўся практычнай кабалай, вывучаў лекавыя зёлкі ў хрысціянцаў і нават спрабаваў стварыць Голема.) У XIX ст. Вілене быў галоўным цэнтрам Хаскалы – габрэйскага Асветніцтва – у Расейскай імперыі. Цікава, што менавіта тыя, хто гадаваўся на ідэях Хаскалы, сталі заснавальнікамі габрэйскіх палітычных партыяў. Хоць у палітыцы ўдзельнічала абмежаванае кола сьвецкае моладзі, самая атмасфера гораду спрыяла палітычнаму зарганізаванню габрэяў (у рамках гістарычна магчымага). Чаго не было, дык гэта палітычнага асімілянтства, калі публічнае ўжываньне паноўнай мовы зьвязваецца з ляяльнасцю да палітычнага рэжыму (як, напрыклад, у сучасных Вене і Львове). У Вілене з хрысціянскіх культураў вяла рэй польская рыма-каталіцкая, а палітычная ўлада належала праваслаўнай Расеі. І напрыканцы XIX ст. габрэі ў Літве ня мелі ніякіх ілюзіяў наконт таго, што, маўляў, польская культура магла б лібералізаваць расейскі палітычны рэжым¹⁷. Дзякуючы адслоненасці віленскіх габрэяў ад польскай палітыкі, у Вілене, адрозна ад Lemberik’у/Львову, нараджаліся іншыя падыходы да навачаснай габрэйскай палітыкі.

Хоць сіянізм – гэта форма нацыяналізму, а марксізм – інтэрнацыяналізму, і той, і другі стваралі праблему для польскай культуры ў Вілене. І сіяністы, і габрэйскія сацыялісты выказвалі большае непрыманьне польскай, чым летувіскай, нацыянальнай ідэі. Яны зыходзілі з таго, што летувіская дзяржава будзе шматнацыянальнай і слабой, а польская – нацыянальнай і моцнай. Сіянізм узьнік як “нацыяналізм у адказ”, як спосаб захаваць габрэйскую нацыю, даць ёй адчуць уласную годнасць абяцаннем роднай зямлі. Гэта быў вельмі своеасаблівы нацыянальны праект, бо габрэі пераважна пражывалі ў гарадох і мястэчках усёй былой Рэчы Паспалітай (большасць з іх увайшлі ў “рысу аселасці” ў Расейскай імперыі). Сіяністы не маглі прэтэндаваць на еўрапейскія тэрыторыі на падставе колішняй дзяржаўнасці або сучаснага дэмаграфічнага стану – іхная меркаваная радзіма знаходзілася ў Азіі (паводле іншых версіяў – у Афрыцы). Сіяністы не маглі спаборнічаць у барацьбе за землі Вялікага Княства. Але ўжываньне ідышу і прыхільнае стаўленьне да іўрыту дапамагалі ім яшчэ больш адасобіць габрэйскую культуру ад польскай. Габрэйскія сацыялісты, наадварот, зьвязвалі будучыню з еўрапейскай ці сусветнай рэвалюцыяй. У выніку гэтага вялікага пераруху на парадку дня зноў мусіла апынуцца пытаньне спадчыны ВКЛ і нацыяналістычных памкненняў. А пакуль трэба было рыхтаваць рэвалюцыю, і для габрэйскіх сацыялістаў мовамі палітыкі сталі расейская і ідыш. Габрэі раздражнялі польскіх палітычных дзеячаў тым, што карысталіся расейскай, а ня польскай. У адным з такіх выпадкаў Пілсудзкі прапанаваў як кампрамісны варыянт ідыш¹⁸. У 1897 г. сацыялісты-русафілы габрэйскага паходжаньня з гістарычнай Літвы заснавалі ў Вільні Бунд. Потым яны адыгралі сваю ролю ў

рэвалюцыі 1905 г. у мясцовым маштабе і ўжо вядучую ролю – у бальшавіцкай рэвалюцыі 1917 г.

Сусветная вайна і нацыянальныя амбіцыі.

Бальшавіцкая рэвалюцыя і Першая сусветная вайна зрабілі магчымым утварэнне новых дзяржаваў на землях гістарычнае Літвы. Параза Расейскай імперыі і яе распад абумовілі зьяўленне Летувіскай і Польскай дзяржаваў і іх змаганне за Vilnius/Wilno. Пасля вайны паміж Польшчай і бальшавіцкай Расеяй у 1919-20 гг. і сутычак паміж польскім і летувіскім войскамі ў 1920 г. Польшча захапіла Wilno. Хоць аперацыю арганізавалі польскія федэралісты, яна паслужыла справе польскіх нацыяналістаў.

Мы засяроджваліся на польскім федэралізме ў Віленскай губерні, між тым як галоўныя накірункі польскага нацыяналізму вызначаліся ў Варшаве, Лодзі, Кракаве, Познані і на землях цэнтральнай Польшчы. На абсягах былой Кароны Польскай гістарычныя і сацыяльныя супярэчнасці надалі польскай ідэі мадэрны нацыянальны кірунак. Тут польскамоўная эліта мела дачыненні з сялянамі, якія таксама размаўлялі на польскай, а не якой іншай мове, з габрэйкім і нямецкім насельніцтвам гарадоў і мястэчкаў і праваднікамі расейскай, нямецкай або аўстрыйскай імперскай палітыкі. Той факт, што некаторыя тэрыторыі, дзе працоўныя і сяляне размаўлялі па-польску, не належалі да колішняй Кароны Польскай, толькі ўзмацняў моўны нацыяналізм у параўнанні з гістарычным. Напрыканцы XIX ст. моўны нацыяналізм у цэнтральнай Польшчы мог паяднаць эліту і масы: можна было не саромецца, размаўляючы з людзьмі на зразумелай ім мове, і самая гэтая мова, ужо даўно кадыфікаваная, вызначалася высокім узроўнем развіцця і багаццем. Сапраўды: у цэнтральнай Польшчы галоўным клопам польскіх патрыётаў сталася захаванне польскай культуры, а пазнакамі польскага нацыянальнасці служылі польская мова, рыма-каталіцкая вера і веданне рамантычнай паэзіі¹⁹. У Wilno польскі патрыятызм быў пашыраны сярод шляхецкіх сем'яў, якія згадвалі гісторыю дзяржаўнасці ВКЛ. Між тым польскія патрыёты на землях Кароны Польскай – Нацыянальна-дэмакратычны рух Рамана Дмоўскага (1864-1939 гг.) – займаліся падрыхтоўкай польскіх працоўных і сялянаў да стварэння мадэрнай нацыянальнай дзяржавы.

Дмоўскі і Пілсудзкі былі носьбітамі двух розных тыпаў палітычнасці і па-рознаму бачылі Польшчу. У сацыялістычным федэралізме Пілсудзкага яскрава выявілася рэакцыя палякаў у Літве на тагачасную палітычную сітуацыю. Падпольная сацыялістычная агітацыя Пілсудзкага ў Расейскай імперыі натуральным чынам вынікала з уяўлення ўсходніх палякаў пра сябе як пра культурную эліту, надзеленую вышэйшай ведай пра парадак рэчаў. У прынятай у 1892 г. праграме Польскай сацыялістычнай партыі (ППС) – партыі Пілсудзкага – ставілася задача стварыць федэратыўную дзяржаву. Сацыялістычны федэралізм – штосьці сярэдняе паміж раньнемадэрным патрыятызмам і навачаснай “палітыкай масаў” – адрозніваўся ад нацыянал-дэмакратыі Дмоўскага трыма істотнымі чыннікамі. Па-першае, сацыялістычны федэралізм быў працягам успадкаванай традыцыі, а не вынаходжаннем гісторыі. Шляхта, якая імкнулася аднавіць Вялікае Княства Літоўскае, абапіралася на канцэпт нацыі, што перадаваўся з пакалення ў пакаленне. Па-другое, ідэя сацыял-федэралізму распаўсюджвалася праз асвету масаў, а праз падпольную працу ў коле правяраных таварышаў. У ППС Пілсудзкага гарача абмяркоўваліся нацыянальныя пытанні, але да расколу ў 1905 г. кіраўніцтва партыі ніколі не разглядала магчымасці ісці за масамі, а ня весці іх. Па-трэцяе, сацыял-федэралісты зыходзілі з азначэння нацыі не як моўнай супольнасці, а сацыяльнай групы з адпаведным статусам у грамадстве. Для іх сэнс быў ня ў тым, каб бачыць у кожным, хто жыве на акрэсленай тэрыторыі, прадстаўніка адной этнічнай супольнасці (якая, такім чынам, мае права на сваю нацыянальную дзяржаву), а ў тым, каб прызнаваць ад-

рознасьці і скіроўваць іх на стварэньне рэспубліканскай польскай ідэі. Дзеці ўсходнепольскіх шляхецкіх сем'яў, упэўненыя ў сваёй вышэйшасьці ў параўнаньні з мясцовымі летувіскімі і беларускімі сялянствам ды габрэямі, яны верылі, што гэтая рэспубліка абярэ польскую культуру. У Расейскай імперыі да 1914 г. шмат хто сярод палітыкаў-кансьпіратараў схіляўся да гэтай ідэі, і ёсьць падставы меркаваць, што ў дэмакратычнай Польшчы пасля 1918 г. польская шляхта Віленшчыны галасавала за левых фэдэралістаў²⁰.

Сын каменячоса з нейкага “мядзьвежага кута” ў цэнтральнай Польшчы, Дмоўскі зрабіў іншыя палітычныя высновы з іншай гістарычнай сітуацыі. Калі Пілсудзкі ўяўляў сабе польскую палітычную нацыю на ўсім шматнацыянальным абсягу, які быў яму радзімай, то Дмоўскі бачыў станаўленьне этнічнай польскай нацыі ў занятым змаганьні з падступнымі габрэямі і дысцыплінаванымі немцамі. Дмоўскі вызначыў крытэры, паводле якіх палякі адрозьніваліся ад іншых нацыянальнасьцяў, – мова і рэлігія. Даводзячы неабходнасьць аб'яднацца на падставе гэтых асаблівасьцяў і бараціцца ад іншых, Дмоўскі спасылаўся на папулярны ў той час сацыял-дарвінізм. Пілсудзкі адчуваў тугу па мінулым. Дмоўскі называў сябе “сучасным палякам” і не хаваў намеру цалкам пазбавіцца ад таго, што засталася ад польска-літоўскай Рэчы Паспалітай, каб на яе месцы сфармавалася навачасная польская самасьведомасьць. Хоць Пілсудзкі і быў сацыялістам, Дмоўскага больш хвалявала пытаньне сацыяльных пераўтварэньняў і ідэалагічны змест “палітыкі масаў”. Перад Першай сусьветнай вайной Дмоўскі ў змаганьні за сацыяльныя перамены не арганізоўваў такіх яркіх акцыяў, як Пілсудзкі і ягоныя сацыялісты, але Дмоўскі зрабіў больш дзеля вызначэньня польскасьці як нацыянальнасьці. Да 1914 г. прапанаванае Дмоўскім азначэньне польскасьці сталася ледзь не агульнапрынятым, а Нацыянальна-дэмакратычны рух, які ён узначальваў, – найбольш уплывовай палітычнай сілай на польскіх землях²¹. Менавіта ягоная партыя атрымлівала найбольшую колькасьць галасоў на выбарах, што праводзіліся пасля 1918 г.

Ідэі Пілсудзкага і Дмоўскага мелі значэньне ня толькі з гледзішча сацыяльнай гісторыі. Яны ўплывалі на разьвіцьцё падзеяў у вырашальныя моманты гісторыі, калі на першы погляд здавалася, што ўсё вырашае толькі збройная сіла. Напрыканцы Першай сусьветнай вайны ў Wilno ішло змаганьне паміж: 1) носьбітамі дзвюх розных канцэпцыяў палітыкі; 2) прыхільнікамі інтэрнацыяналісцкага, шматнацыянальнага і мадэрнага, нацыянальнага вызначэньня “Літвы”; 3) бальшавікамі, польскімі, летувіскімі і беларускімі дзеячамі за рэальны кантроль над горадам. Да 1918 г. ва ўсіх згаданых групаў: інтэрнацыяналістаў з земляў былога ВКЛ (і славянаў, і габрэяў, і балтаў), якія зрабіліся бальшавікамі, пасялядоўных прыхільнікаў традыцыяў ВКЛ, якія зрабіліся польскімі ці беларускімі сацыял-фэдэралістамі, летувіскіх нацыянальных дзеячаў і польскіх нацыяналістаў – склаліся цьвёрдыя перакананьні пра належную форму дзяржаўнасьці й уладкаваньне дзяржаўных межаў. Бальшавікі чакалі прыйсьця камунізму ў Вільню; польскія і беларускія сацыял-фэдэралісты сыходзіліся ў тым, што Wilno/Вільня будзе сталіцай шматнацыянальнай дзяржавы; польскія і летувіскія нацыяналісты згаджаліся, што Wilno/Vilnius увайдзе ў склад нацыянальнай дзяржавы (толькі не згаджаліся, якой канкрэтна). Як мы пабачым, параўнаўча з нацыянальнай або інтэрнацыянальнай, фэдэралісцкую ідэю было цяжэй ажыцьцявіць. Фэдэралізм вымагаў скрайняй уважанасьці ў вызначэньні межаў, кампрамісаў паміж мясцовымі элітамі, згоды жыхароў. Натуральна, тут узнікала значна болей складанасьцяў, чым з простым захопам Wilno альбо бальшавіцкай Расеяй, альбо нацыянальнай дзяржавай.

Выявілася, што польскія й летувіскія нацыяналісты мелі рацыю. Wilno/Vilnius анэксавала нацыянальная дзяржава, прычым палякі не памыліліся ў тым, што гэта была за дзяржава. Хоць польскія нацыяналісты атрымалі перамогу і спраўдзілі свае прадказаньні, насамрэч яны складалі далёка не наймацнейшую супольнасьць. У

мясцовым маштабе, магчыма, нават найслабейшую. Адрозна ад летувіскіх нацыяналістаў і беларускіх федэралістаў, яны зусім не разьлічвалі на масавую падтрымку на землях колішняга Вялікага Княства Літоўскага. Адрозна ад бальшавікоў і польскіх федэралістаў, яны ніколі не ўзначальвалі войска, што захоплівала Вілно. Адрозна ад усіх астатніх групавак (улучна з бальшавікамі), яны ніколі ня згадвалі традыцыю Вялікага Княства Літоўскага. Перамога як іхніх ідэяў дзяржаўнасці, гэтак і поглядаў на ўладкаваньне дзяржаўных межаў сьведчыць пра перавагу навачасных нацыянальных ідэяў у моманты распаду імперыяў. Пілсудзкі меў на сваім баку рэальную моц, але ён забытаўся ў складанасьцях федэралісцкага праекту. Калі іншыя партыі адхілілі ідэю федэрацыі, Пілсудзку нічога больш не заставалася, як кінуць свае сілы на падтрымку дзейснай палітыкі Дмоўскага. Гэта была ня столькі перамога Польшчы, колькі адной з дзвюх канцэпцыяў Польшчы. Гэта быў ня столькі прыклад нацыянальнага самавызначэньня ў паваненным часе, колькі трыюмф мадэрнага нацыяналізму над традыцыйным шматнацыянальным патрыятызмам Вялікага Княства Літоўскага (і ў некаторай ступені над бальшавіцкім інтэрнацыяналізмам).

Да 1918 г. пазію Міцкевіча, спароджаную тугой па Вялікім Княстве, ужо даставалі да канонаў навачаснага польскага і летувіскага нацыяналізму. У 1920 г. жаўнераў, якія ўзялі Вілно і далучылі яго да польскай нацыянальнай дзяржавы, натхнілі федэралісцкія ідэі Пілсудзкага і спадзеў адраджэньня ВКЛ. Цяпер давайце ад іроніі гісторыі перанясемся на палі ваенных дзеяньняў і паглядзім, як гэта атрымалася.

Першая сусьветная і польска-расейская вайна.

Пасьля бальшавіцкай рэвалюцыі ў лістападзе 1917 г. і заканчэньня Першай сусьветнай вайны ў лістападзе 1918 г. у Паўночна-Заходнім Краі (былым ВКЛ) складалася надзвычай заблытаная сітуацыя. Нямецкая армія капітулявала перад Брытаніяй, Францыяй і ЗША на захадзе, але не здавалася на ўсходзе. Між тым як Чырвоная армія і белагвардзейскія палкі ваявалі адно з адным, на землях гістарычнае Літвы мясцовыя палітыкі абвясччалі нацыянальную незалежнасьць і спрабавалі стварыць уласныя арміі. Польская дзяржаўнасць абаліралася на абвешчаную Антантай падтрымку нацыянальнага самавызначэньня. Але заходнім дзяржавам бракавала вайсковае моцы, каб забясьпечыць патрэбны ім вынікі на ўсходзе. Нямецкія войскі адыходзілі непаслядоўна, часьціком знаходзілі спосаб застацца і змагацца з бальшавікамі²².

Летувіскія і беларускія дзеячы спадзяваліся скарыстацца з прысутнасці нямецкіх войскаў як з прыкрыцця, каб стварыць уласныя дзяржавы, перш чым прыйдуць бальшавікі. Першымі вымушаныя былі адмовіцца ад сваіх прэтэнзій на Вільню беларусы. У сакавіку 1918 г. Рада Беларускай Народнай Рэспублікі з ініцыятывы Антона Луцкевіча (1884-1946 гг.) абвясціла Вільню часткай незалежнай Беларусі. Дзеячы БНР уяўлялі сабе Беларусь шматнацыянальнай, іх тэрытарыяльныя прэтэнзіі спалучаліся з заявамі аб талерантнасьці. Луцкевіч імкнуўся аднавіць Вялікае Княства Літоўскае ў форме сучаснай сацыялістычнай федэрацыі ад Балтыйскага мора да Чорнага*. Абвясчэньне незалежнасьці адбылося пад нямецкай акупацыяй, але без нямецкай падтрымкі. Так ці іначэй, перад прыходам у Менск Чырвонай Арміі ў сьнежні 1918 г. Луцкевіч і большасьць сяброў Рады БНР пакінулі горад. У Вільні яны прапаноўвалі стварыць беларуска-летувіскую канфедэрацыю. Беларускія сацыялісты** верылі, што федэрацыя стане для Вільні паратункам ад “клерыкальна-буржуазнай” летувіскай нацыянальнай дзяржавы²³. Летувіскіх лідэраў, якія на той час самі апынуліся ў вельмі незайздросным становішчы, не цікавіла такое “выратаваньне”. Так скончыўся (прынамсі, пакуль) праект адраджэньня гістарычнай Літвы пад назвай “Беларусь”. Але быў і невялікі станоўчы вынік. Нягледзячы на сваю цэнтралізаванасьць, бальшавіцкая партыя паабяцала беларускім дзеячам, якія

засталіся ў Менску, заснаваць Беларускаю Савецкую Сацыялістычную Рэспубліку²⁴. Спачатку ў яе склад уваходзіў літаральна лапкі зямлі вакол Менску, але пасля ўтварэння ў 1922 г. Савецкага Саюзу БССР значна пашырылася і праіснавала семдзесят гадоў.

Большавіцкая рэвалюцыя вызваліла летувіскіх палітычных дзеячаў ад усялякіх вернападданыцкіх пачуццяў да Расеі, а вайна дапамагла летувіскім нацыяналістам ясна акрэсліць свае мэты. У апошні год вайны ў іх прачнуўся апетыт да поўнай незалежнасці. У верасні 1917 г. Летувіская нацыянальная рада (Тарыба) пад аховай нямецкай арміі заявіла ў Vilnius пра неабходнасць стварыць незалежную Летувіскую дзяржаву “ў этнаграфічных межах”. Немцы, якія падтрымалі абвешчаны не Каралеўства Польскага, не хацелі дапусціць, каб палякі прэтэндавалі на Wilno і Летува. Летувіскія дзеячы выдатна ведалі пра гэтыя стратэгічныя планы Нямецчыны і спрабавалі выкарыстаць іх з найбольшай выгодай для сябе²⁵. 11 снежня 1917 г. у Vilnius і Тарыба абвясціла незалежнасць, адначасова прыняўшы статус нямецкага пратэктарату. Летувіскія дзеячы з хваляваннем сачылі, як на перамовах у Брэсце-Літоўскім і нямецкі бок, і большавікі спасылаліся на права нацыяў на самавызначэнне, каб давесці свае прэтэнзіі на Летува. У лютым 1918 г. Тарыба зноў абвясціла незалежнасць, на гэты раз не запэўніваючы Нямецчыну ў сваёй вернасці. Берлін амаль не звярнуў на гэтае ўвагі, бо нямецкія войскі пасоўваліся ўглыб Расеі. І толькі параза Нямецчыны на заходнім фронце дала Тарыбе магчымасць праводзіць іншы курс²⁶. Часу святкаваць не было. Чырвоная армія пачала імклівы наступ. Паспешлівыя перамовы пра тое, каб накіраваць польскія войскі на абарону Летувы, праваліліся ў снежні 1918 г. Ня здолеўшы стварыць уласнае войска, летувіскі ўрад эвакуяваўся з безабароннага Vilnius у далей на захад – у Каўнас. Мясцовыя польскія добраахвотнікі не маглі супрацьстаяць Чырвонай арміі, і тая 5 студзеня 1919 г. захапіла горад. Vilnius зрабіўся сталіцай Літоўскай Савецкай Сацыялістычнай Рэспублікі, якую ўзначалілі два летувіскія камуністы. На некаторы час гэтае ўтварэнне аб’ядналася з Беларускай ССР, і Vilnius стаў сталіцай ЛітБелССР. Для літоўскага патрыёта, польскага федэраліста і рэспубліканца-сацыяліста Пілсудзкага горшага выніку нельга было ўявіць. Ён плакаў у Варшаве²⁷.

Аднак ні ў Варшаве, ні ў Каўнасе гэты вынік не лічылі канчатковым. На пачатку 1919 г. наяўнасць ці адсутнасць войска мала ўплывала на ўяўленьні летувісаў і палякаў пра Vilnius/Wilno. Летувіскія лідэры бачылі Vilnius сталіцай сваёй нацыянальнай дзяржавы і са сваіх скрайне слабых пазіцыяў патрабавалі, каб Польшча адмовілася ад прэтэнзіяў на горад. Пілсудзкі, які на той час стаяў на чале Польскай дзяржавы, згаджаўся аддаць Wilno летувісам, пры ўмове што Летува аб’яднаецца ў федэрацыю з Польшчай. Думка пра аб’яднанне была ненавісная летувіскім палітыкам – яны баяліся пашырэння польскай высокай культуры, польскага прыгнёту і ўжо марылі пра поўную незалежнасць²⁸. Пілсудзкі і іншыя польскія федэралісты не зусім разумелі гэтыя страхі й памкненні, хоць і займалі больш ліберальную пазіцыю параўнаўча са сваімі супернікамі ў Польшчы. Нацыянал-дэмакраты Дмоўскага меркавалі, што калі маленькая Летува і выжыве, у яе ня будзе іншага выбару, апроч як зрабіцца сатэлітам Польшчы²⁹. У адным думкі польскіх і летувіскіх нацыяналістаў сыходзіліся: польска-літоўская Рэч Паспалітая памёрла, і ўсе спробы ўтварыць шматнацыянальную федэрацыю – марныя.

Практычнае пытанне барацьбы з большавіцкай уладай разглядалася ў святле гэтых маральных імператываў. У лютым 1919 г. польскае войска рушыла на

* Пасля абвешчэння БНР Антон Луцкевіч не імкнуўся аднавіць ВКЛ, тым больш “ад мора да мора”. Ён імкнуўся захаваць БНР праз стварэнне федэрацыі з любой суседняй краінай ці групай краінаў.

** Беларускі рух уяўляецца аўтару выключна сацыялістычным, хоць насамрэч ён уключаў і клерыкальна-дэмакратычную плынь (В.Гадлеўскі і інш.).

ўсход, каб ваяваць з Чырвонай арміяй. Польскі Сойм ня змог адназначна акрэсьліць тэрытарыяльныя прэтэнзіі Польшчы ў гэтай неаб'яўленай вайне, затое змог прыняць заяву пра неабходнасьць вызваліць “паўночна-ўсходнія правінцыі Польшчы зь іхнай сталіцай – Wilno”³⁰. 21 красавіка 1919 г. войска Пілсудзкага выгнала Чырвоную армію з Wilno. Летувіскія і беларускія камуністы ўцяклі ў Менск і вінавацілі адно другога ў паразе ЛітБелССР. Перад паходам на Wilno Пілсудзкі даслаў у Каўнас яшчэ аднаго ліцьвінскага паляка – Міхала Ромэра, каб паспрабаваць утварыць польска-летувіскі ўрад, але ніхто з летувіскіх міністраў не падтрымаў гэтай задумы. 22 красавіка віленчукі пачулі, як Пілсудзкі ў “Адозьве да жыхароў былога Вялікага Княства Літоўскага” паабяцаў, што мясцовае насельніцтва атрымае дазвол самастойна абіраць сабе ўрад. Гэтую прамову асудзілі і польскія, і летувіскія нацыяналісты. Польскія нацыянал-дэмакраты ў Варшаве лічылі абсурдным ставіцца да Wilno іначай як да звычайнага польскага места. Летувіскі ўрад у Каўнасе пабачыў у звароце Пілсудзкага да гісторыі Вялікага Княства маску, пад якой хаваецца польскі імперыялізм.

Улетку 1919 г., калі дзяржавы Антанты ў Парыжы спрабавалі канчаткова вызначыць тэрытарыяльныя межы ў Еўропе, паміж польскімі і летувіскімі войскамі адбылося шэраг сутычак, якія, аднак, нічога ня вырашылі. У жніўні 1919 г. Пілсудзкі прапанаваў правесці два плебісцыты: адзін – на землях, занятых польскімі войскамі, другі – у астатняй Летуве. Летувіскія лідэры адмовіліся на той падставе, што Vilnius – этнічная летувіская тэрыторыя, незалежна ад волевыяўленьня насельніцтва. Міністр замежных справаў Аўгустынас Вальдэмарас сказаў, што “нацыя складаецца болей з мёртвых, чым з жывых”, і гэта, трэба меркаваць, спараджала пэўныя праблемы з практычным падлікам галасоў³¹. Тады ў жніўні 1919 г. Пілсудзкі паспрабаваў скінуць летувіскі ўрад у Каўнасе, але ягоныя змоўцы не знайшлі прыхільнікаў сярод летувісаў і неўзабаве апынуліся пад арыштам. Калі б хтосьці з летувіскіх лідэраў і падтрымліваў альянс з Польшчай, то гэты правал змусіў бы іх замоўкнуць.

Узімку 1919-1920 гг. Пілсудзкі верыў, што Расею можна разьбіць на полі бою і што тады віленскае пытаньне нарэшце вырашыцца. У красавіку 1920 г. Польшча ў хаўрусе з пятлюраўскай Украінай пачала наступ на бальшавіцкую Расею. Прыкладна тады ж пачаліся перамовы паміж бальшавіцкім і летувіскім урадам. На той час як у ліпені 1920 г. Летува і бальшавіцкая Расея былі гатовыя падпісаць двухбаковую дамову, ваенная ўдача адварнула ад Польшчы. Рыхтуючы завяршальны ўдар, бальшавікі прапанавалі Vilnius Летуве ў абмен на бесьперашкодны рух Чырвонай арміі праз Летуву ў Польшчу. Летува пагадзілася далучыць адпаведны сакрэтны пратакол да Маскоўскай дамовы ад 12 ліпеня 1920 г. Чырвоная армія хутка заняла Vilnius, а пазьней вярнула яго Летуве. Але ў жніўні 1920 г. польскае войска спыніла наступ Чырвонай арміі на подступах да Варшавы, а потым і выгнала Чырвоную армію з Польшчы³². Калі б улетку 1920 г. палякі зазналі паразу, бальшавіцкая Расея, несумненна, праглынула б маленькую Летувіскую дзяржаву. Летувіскі ўрад, занепакоены праблемай Польшчы, верыў, што перамога бальшавікоў і гарантуе летувіскую незалежнасьць, і забясьпечыць перадачу Vilnius'у Летуве. У гэтым летувісы, вядома, памыляліся³³.

Калі ў верасьні 1920 г. дэлегацыі Польшчы і бальшавіцкай Расеі пачалі ў Рызе перамовы аб міры, дзяржавы Антанты змушалі Польшчу і Летуву да замірэньня. Бакі дасягнулі палітычнага пагадзеньня 7 кастрычніка 1920 г., пры гэтым Vilnius заставаўся на летувіскі бок мяжы. Пілсудзкі ўжо таемна спланаваў вайсковую аперацыю, каб вярнуць Wilno Польшчы і адрадіць надзею на аднаўленьне Вялікага Княства Літоўскага. Ён даручыў гэтую місію генералу Люцыяну Жалігоўскаму (1865-1947 гг.). Яшчэ адзін ліцьвінскі паляк, Жалігоўскі быў афіцэрам расейскай арміі, ажаніўся з расейкай, размаўляў на польскай, якую б мы на слых прынялі за

беларускую, – іншымі словамі, сапраўды ўзгадаваўся на традыцыях Вялікага Княства. У звароце да афіцэраў “літоўска-беларускай” дывізіі, што рушыла на Wilno, Пілсудзкі апелюе да мясцовага патрыятызму: “Вы з гэтых краёў, вы ўжо трымалі ў руках зброю – дык давершыце справу дома”³⁴. 9 кастрычніка 15-тысячнае войска на чале з Жалігоўскім увайшло ў Wilno. Летувіскія часткі не аказалі ніякага супраціву, а польскае насельніцтва вітала армію Жалігоўскага. 12 кастрычніка ён аб’явіў пра ўтварэнне “Цэнтральнай Літвы”, якая мелася стаць адной з акругаў Літвы, аб’яднанай у федэрацыю з Польшчай.

Астатняя дзеве меркаваных акругі – этнічная Летува са сталіцай у Каўнасе і Беларуская Літва са сталіцай у Менску. Ідэя аб’яднаць у складзе Літвы некалькі акругаў і ўлучыць яе ў федэрацыю з Польшчай узнікла не на пустым месцы. Яна выказвалася падчас паўстання 1863 г., дзесяцігоддзямі абмяркоўвалася сярод сацыялістаў. Аднак у кантэксце 1920 г. ажыццявіць яе не было магчымасці. Каб адрадыць Вялікае Княства Літоўскае ў складзе федэрацыі, патрабавалася мала тры акругі, а Жалігоўскі з Пілсудзкім маглі заснаваць толькі адную. Летувіскі ўрад у Каўнасе ня меў ніякага жадання ператвараць сваю Летува ў акругу, а захоп Каўнасу сілай ня толькі не стасавалася з прынцыпамі федэралізму, але і падштурхнуў бы еўрапейскія дзяржавы да актыўных дзеянняў. Польскія нацыянал-дэмакраты паклапаціліся пра тое, каб беларуска-літоўская акруга ніколі ня ўзнікла ў рэчаіснасці. У той самы дзень, калі Жалігоўскі абвясціў пра ўтварэнне “Цэнтральнай Літвы”, польская дэлегацыя ў Рызе адмовілася ад прапанаваных бальшавікамі Менску і іншых земляў, занятых на той час польскім войскам. Усе разумелі, што гэта азначала сьмерць федэратыўнай ідэі. У польскай дэлегацыі задаваў тон нацыянал-дэмакрат Станіслаў Грабскі (1871–1949 гг.), які дамагаўся ўтварэння такой польскай дзяржавы, дзе зьвершнасць належала б палякам. Ён здолеў адхіліць федэралісцкую лінію, якую праводзіў хаўруснік Пілсудзкага Л. Васілеўскі³⁵. Дэлегацыя прадстаўляла дэмакратычны польскі ўрад і Устаноўчы Сойм, а не Пілсудзкага – галаву дзяржавы. За Пілсудзкім стаяла войска, афіцэрства, а за Грабскім – Устаноўчы Сойм, дзе пераважалі нацыянал-дэмакраты.

Ідэю федэрацыі пахавалі польскія нацыянал-дэмакраты ў Варшаве і Летувіскі ўрад у Каўнасе. Яны паслядоўна выступалі супраць утварэння беларускай і этнічнай летувіскай акругаў. Гэтак мадэрныя нацыяналісты моўчкі пагадзіліся стварыць новыя нацыянальныя дзяржавы і паставіць крыж на раньнемадэрных традыцыях польска-літоўскай Рэчы Паспалітай. Калі казаць дакладна, Літва скасавала Люблінскую вунію 1569 г.

Наступствы Рыскай дамовы для розных народаў у 1921–39гг.

Беларусь. Беларускія дзеячы разглядалі Рыскую дамову як здраду, як сваю трагедыю. Пазней Беларусь атрымае і іншыя ўдары, але пасля Рыгі Варшаву цяжка было ўспрымаць як хаўрусніка беларускай справы. Хоць за Польшчай і засталіся Wilno ды некаторыя заходнебеларускія землі, гэтага мала, каб ідэя федэрацыі ўспрымалася ўсур’ёз. Паводле Рыскай дамовы, як і хацелі нацыянал-дэмакраты, беларускамоўная меншасць у Польшчы ўжо нешматлікая жыла ў вясковых раёнах. Бяз Менску маленькая купка беларускай інтэлігенцыі ніяк не магла выступаць хаўруснікам у якім-кольвек польскім палітычным утварэнні. А калі Менск дастаўся бальшавікам, у беларускай нацыянальнай справе ў Польшчы пачалі бачыць прыхаваны бальшавізм. Савецкі Саюз сапраўды вельмі моцна прывабліваў польскіх беларусаў. Пасля падпісання ў 1921 г. Рыскай дамовы ў 1922 г. намінальна СССР узнік як федэрацыя рэспублік, у тым ліку і Беларускай ССР са сталіцай у Менску. Пазіцыя Савецкага Саюзу (яе, дарэчы, падтрымліваў Камуністычны Інтэрнацыянал) была ў тым, што тэрыторыя БССР мусіць пашырыцца на захад за кошт этнічных беларускіх земляў, якія адышлі да Польшчы.

У 20-я гады XX ст. “экспарт камунізму” ў Польшчу грунтаваўся на эксплуата-

цыі антыдзяржаўнага нацыяналізму і “зямельнага голаду” сярод сялян. У першыя гады свайго існавання Савецкі Саюз карыстаўся дзвюма ленинскімі тактычнымі знаходкамі – ідэямі хаўрусу з сялянствам і нацыянальнага самавызначэння, – каб распаліць рэвалюцыю ў Польшчы. Агітацыя за мяжой суправаджалася рэальнымі дзеяннямі на сваёй тэрыторыі. Савецкі Саюз кіраваўся этнічным прынцыпам у вызначэнні межаў – прынцыпам, на якім палягаў рэваншызм БССР і Камуністычнай партыі Заходняй Беларусі. У 1923-м, 1924-м і 1926-м гадах межы БССР пасоўваліся на ўсход за кошт Расейскай Федэрацыі. У 20-я гады XX ст. Масква падтрымлівала беларускую культуру. Калі за царскім часам школаў з беларускай мовай навучаньня не было, то ў 20-я гады Савецкая Беларусь магла пахваліцца існаваннем Акадэміі Навук, Беларускага дзяржаўнага універсітэту, Інстытуту беларускай культуры*, Беларускай дзяржаўнай бібліятэкі і 4000 беларускіх школаў. Менавіта ў Савецкай Беларусі быў напісаны першы сур’ёзны падручнік з беларускай гісторыі. Ён, аднак, ня выйшаў з друку, а яго аўтара выслалі ў Маскву³⁶.

Праз усе 20-я–30-я гады XX ст. палякі праводзілі рэпрэсіі, зачынялі беларускія школы і садзілі палітычных праціўнікаў у турму. Беларускі рух у Вільні прыходзіў у заняпад. Беларускія дзеячы ня мелі амаль ніякіх магчымасцяў паскорыць распаўсюд навачаснай нацыянальнай ідэі па-за Вільняй – у такіх скайне адсталых рэгіёнах, як, напрыклад, Палесьсе. Палітыка польскіх уладаў не дазваляла стварыць беларускую нацыянальную супольнасць. З іншага боку, у 30-я гады XX ст. у сталінскім Савецкім Саюзе знішчылі савецкую беларускую супольнасць, што паўстала ў 20-х. Розніцу паміж польскай і савецкай палітыкай яскрава засьведчыў лёс Браніслава Тарашкевіча (1892-1938 гг.) Ён нарадзіўся непадалёк ад Вільні, вучыўся ў самім горадзе, у маладосці належаў да польскіх і беларускіх арганізацыяў у Расейскай імперыі. У міжваеннай Польшчы Тарашкевіч быў адным з найбольш уплывовых прыхільнікаў беларускае справы – паслом (дэпутатам) Сойму, дырэктарам беларускіх школаў**, заснавальнікам і кіраўніком сялянскай арганізацыі “Грамада”. У 1925 г. ён увайшоў у склад КПЗБ. Асуджаны на зняволенне Тарашкевіч за чатыры гады ў турме пераклаў усяго “Пана Тадэвуша”. У 1933 г. адбыўся абмен вязнямі паміж Польшчай і Савецкім Саюзам. Рукапіс перакладу Тарашкевіч узяў з сабою. Але надрукаваць яго ня мог. Яму нават не дазволілі пасяліцца ў Савецкай Беларусі. У 1937 г. яго арыштавалі ў Маскве, а ў 1938-м – расстралялі. Рукапіс перакладу “Пана Тадэвуша” захавала ўдава Тарашкевіча³⁷.

Польшча. Руская дамова, падзел Беларусі і захоп Wilno азначалі сьмерць Міцкевічавага ўяўленьня пра ВКЛ як складнік палітычнага жыцця Польшчы. Прадстаўніца федэралісцкай традыцыі Пілсудскага канчаткова перамог прыхільнік адзінай нацыянальнай ідэі Дмоўскі. Нацыянал-дэмакраты атрымалі перамогу і ў міжнародных зносінах, і ва ўнутранай палітыцы, таму што вызнавалі простыя падыходы. Апрача таго, ім давала значную перавагу палітычная геаграфія. Абраны ў лютым 1920 г. Устаноўчы Сойм прадстаўляў цэнтральную Польшчу, бо ўсходняя на той час знаходзілася пад акупацыяй Чырвонай арміі. Таму ў ягоным складзе пераважалі нацыянал-дэмакраты, якім не хацелася далучаць столькі ўсходніх земляў, каб была неабходнасьць ствараць федэрацыю. Падтрымаўшы Рыскую дамову, Устаноўчы Сойм адсунуў усходнюю мяжу Польшчы на захад настолькі, каб не ўтвараць федэрацыі, але не настолькі, каб стварыць манацыянальную дзяржаву. Падарыўшы паводле Рыскай дамовы Менск, Каменец-Падольскі, Бярдзічаў і навакольныя землі большавікам, нацыянал-дэмакраты пакінулі сотні тысячаў палякаў (многія зь іх выступалі за польска-летувіска-беларускую федэрацыю) пад ласкавай апекай Масквы. У 30-х гадах XX ст. большасць савецкіх палякаў выслалі ў Сібір ці Казахстан. Апроч таго, адмовіўшыся ад земляў на ўсходзе, нацыянал-дэмакраты скарацілі патэнцыйнае ўсходнеславянскае насельніцтва Польшчы

* Заснаваны ў 1922 г. Інстытут беларускай культуры ў 1929 г. быў пераўтвораны ў АН БССР.

** Дырэктар Віленскай беларускай гімназіі ў 1921-1922 гг.

прыкладна на 2 мільёны, а габрэйскае – на сотні тысячаў³⁸. Нацыянал-дэмакраты ведалі, што робяць. Калі б польская мяжа пасунулася далей на ўсход, яны б ніколі не атрымалі перамогі на выбарах у Сойм*. Як паказала галасаваньне 1922 г., насельніцтва Польшчы ў межах паводле Рыскай дамовы пароўну падзялілася ў сваіх прыхільнасьцях да нацыянал-дэмакратаў ды правых, з аднаго боку, і сацыялістаў ды нацыянальных меншасьцяў, з другога. 9 сьнежня 1922 г. галасы левых, цэнтрыстаў і прадастаўнікоў нацыянальных меншасьцяў забясьпечылі абраньне першым прэзідэнтам Польшчы Габрэйля Нарутовіча. Праз тыдзень ён загінуў ад рукі правага фанатыка. Як і Пілсудзкі, Нарутовіч быў паляк ліцьвінскага паходжаньня і выступаў за роўныя правы нацменшасьцяў. Забойства Нарутовіча сталася цяжкім ударам для Пілсудзкага, і той неўзабаве – на некаторы час – адышоў ад палітыкі.

Частковы посьпех Пілсудзкага ў Wilno з непазьбежнасьцю ператварыўся ў паразу, сутыкнуўшыся з уяўленьнямі нацыянал-дэмакратаў пра Польшчу. Калі польскія й летувіскія нацыяналісты пахавалі ідэю Пілсудзкага пра адраджэньне ВКЛ, Wilno паглынула польская нацыянальная дзяржава. 8 студзеня 1923 г. гарадзкія ўлады, пастаўленьня Жалігоўскім, правялі пры падтрымцы польскіх войскаў выбары ў мясцовы сойм. Габрэйскае, беларускае і летувіскае насельніцтва байкатавала выбары, якія адбыліся з мноствам парушэньняў. Аднак тое, што ў Wilno прагаласавала 54,4% выбарцаў, паслужыла магутным палітычным сігналам. А байкот выбараў з боку няпольскага насельніцтва прывёў да таго, што пераважную большасьць у мясцовым сойме склалі прыхільнікі анэксіі Wilno Польшчай. Калі азірацца назад, можа падацца, што Wilno быў “этнічным” польскім месцам. Але насамрэч усё наадварот: захоп Wilno стаўся першым крокам да разбурэньня традыцыйнага патрыятызму і абвастрэньня польскага й летувіскага этнічнага нацыяналізму. Правёўшы рэфэрэндум, Польшча анексавала Wilno і прылеглыя землі, а дзяржавы Антанты прызналі гэтыя межы.

Летува. Як разьвіваўся б летувіскі нацыяналізм, каб Польшча аддала Vilnius/Wilno Летуве? Пілсудзкі й Жалігоўскі, як і шматлікія польскамоўныя жыхары Wilno, што прагаласавалі за анексію, называлі сябе літоўскімі грамадзянамі. Тут выяўляецца вельмі істотная розьніца паміж верай Пілсудзкага ў гістарычную Літву й імкненьнем Дмоўскага анексаваць “польскі” горад. Пілсудзкім кіраваў традыцыйны патрыятызм, Дмоўскім – этнічны нацыяналізм. Аднак былы папчечнік Пілсудзкага ліцьвінскі паляк Міхал Ромэр падкрэсьліваў, што, заняўшы Wilno, Пілсудзкі замацаваў такі тэрытарыяльны падзел, які забясьпечыў росквіт і польскага, і летувіскага нацыяналізму. Незалежна ад намераў Пілсудзкага, летувісы ніяк не маглі бачыць у захопе гораду дзеяньняў, стасоўных з традыцыямі Вялікага Княства. Мы ўжо заўважалі, што Летува ядналі з Vilnius’ам гістарычныя павязі. Як бы Пілсудзкі ні тлумачыў свае дзеяньні, захоп гораду збройнай сілай ня мог не падштурхнуць летувіскіх нацыяналістаў ад палітычнага да этнічнага разуменьня нацыі. Больш за тое, падкрэсьлівае Ромэр, праз анексію Vilnius’у Летувіская дзяржава засталася без літоўскіх палякаў і габрэйў – менавіта той часткі насельніцтва, якая магла б зрабіць летувіскае грамадзтва больш заможным, а летувіскую палітыку – больш прагматычнай. Ромэр ведаў, што габрэі ўвогуле спачувалі летувіскай справе, бо лічылі, што шанцы на паважлівае стаўленьне да іхніх правоў былі б большымі ў вялікай шматнацыянальнай Летуве са сталіцай ў Vilne. За гэта габрэйам ў 1919 г. аддзячылі першымі пагромамі³⁹.

Пры любых межах у нацыянальных дзяржавах на землях былога ВКЛ іх жыхары апынуліся б перад неабходнасьцю выбару. Пасьля 1920 г. сьвецкія габрэі прыйшлі да высновы, што ў польскім Wilno бараніць свае інтарэсы яны змогуць толькі праз асобныя габрэйскія палітычныя арганізацыі. Заявіўшы пра сваю адданасьць той ці іншай нацыянальнай дзяржаве, хрысьціяне ўмацоўваліся ў адпаведным нацыяналь-

* І ніколі не маглі б асіміляваць беларусаў, што і стрымлівала палякаў больш за ўсё астатняе.

ным вызначэнні праз далучанасць да праблемаў свайго нацыянальнага грамадства, праз асяродак, праз наяўнасць дзяржаўнай улады. Большасць ліцьвінскіх палякаў схілілася альбо да Летувіскай, альбо да Польскай дзяржавы. Сам Ромэр, колішні папличнік Пилсудскага, потым яго пасол і нарэшце ягоны крытык, у 1920-м годзе зрабіў канчатковы выбар на карысць Летувы, змяніўшы імя на летувіскі лад – Ромерыс. Ён сумленна служыў летувіскай дзяржаве і грамадству як судзьдзя, прафесар права, рэктар Каўнаскага ўніверсітэту. Ён паслядоўна выступаў супраць радыкальнага нацыяналізму і шмат зрабіў дзеля замірэння з Польшчай. Выбар іншых быў пазначаны ня меншым драматызмам. Гэтак Габрыэль Нарутовіч, забіты першы прэзідэнт Польшчы, даводзіўся братам Станіслававу Нарутовічусу, чальцу прэзідыому Летувіскай Тарыбы і першага летувіскага ўраду.

О Litwo! Ojczyzna moja...

Адрозна ад іншых літоўскіх палякаў, Пилсудкі пасля Першай сусветнай вайны так і ня здолеў зрабіць выбар паміж Польшчай і Летувой, так да канца і не пагадзіўся з тым, што сьвет складаецца з нацыянальных дзяржаваў, грамадзяне якіх належаць да аднаго этнасу. Захапіўшы Wilno і сапсаваўшы адносіны з летувісамі, прынамсі, на цэлае пакаленьне наперад, Пилсудкі казаў, што “ня можа ня ставіцца да іх як да братоў”. Зразумеўшы бесьперспектыўнасць федэралізму, ён усё ж так і ня змог прыняць нацыяналізм. Большасць ягоных суграмадзянаў у Польшчы не падзяляла ягоных рэспубліканскіх ідэяў, і ўрэшце Пилсудкі ўтаймаваў палякаў пры дапамозе вайскавай сілы і асабістай харызмы. У 1926 г. Пилсудкі прыйшоў да ўлады ў выніку ваеннага перавароту. Ён ня верыў, што польскія грамадзяне могуць годна яго замяніць, але і ня марыў пра абсалютную асабістую ўладу. Дзевяць гадоў Пилсудкі кіраваў Польшчай, якая дзячыла яму адно расчараваньнямі ды пачуцьцём варажасці. Па сьмерці ў 1935 г. ягонае цэла пахавалі ў Вавельскім замку ў Кракаве, побач з польскімі каралямі, у тым ліку і з літоўскімі Ягелонамі. А сэрца вынялі з грудзей і пахавалі ў Wilno, на могілках Роса, побач з магілаю маці.

*Ты як здароўе тое: ня цэнім, маючы,
а страцім залатое – ікада...*

Пилсудкі добра разумеў, што страціў Літву ў Міцкевічавым сэнсе. Калі што-небудзь магло больш выразна сімвалізаваць разрыў між гістарычнай Літвой і сучаснай Польшчай, чым аддзяленьне сэрца Пилсудскага ад цэла, дык толькі адсутнасць у Wilno за Пилсудкім сталага помніка Міцкевічу. Манументы найвыбітнейшаму польскаму паэту сьведчылі пра ягоную прысутнасць у польскіх гарадох, дзе ніколі не ступала нага Міцкевіча, напрыклад, у Варшаве ды Кракаве. А места, дзе Міцкевіч вучыўся і адкуль яго выслалі, так і ня здолела яго ўганараваць. Царская Расея такі крок забараняла, бо Міцкевіч увасабляў неаспрэчна варажыя Расеі ідэі: трывалую польскую цывілізацыю на ўсходнеславянскіх землях, культуру рыма-каталіцкай царквы, што ўвесь час прыцягвала новых вернікаў, іншае ўяўленьне пра нацыю, якое не змагло адолець ні расейскае войска, ні расейская школа. А ў незалежнай Польшчы віленскія палякі ня здолелі паразумецца адносна таго, што азначала постаць Міцкевіча і як яго трэба выявіць. Wilno ўзялі зброяй ды выбарамі. Навошта тады паэмы ды прароцтвы?

Матэль цудоўны, утоплены ў бурытыве...

У Wilno, як і ва ўсёй міжваеннай Польшчы, навачасны нацыяналізм сваёй зацягасцю падаграваў рамантычныя настроі, ды ня мог надаць ім жывіцьцяздольнасць. Найлепш пацвярджаюць гэта спробы палякаў пасля захопу Wilno ўзвесьці помнік Міцкевічу. Генерал Жалігоўскі склікаў адмысловую камісію, але яна не падтрымала ніводнага праекту. Тады мясцовы гарнізон Войска Польскага выступіў з ініцыятывай паставіць статую паэта каля сваіх казармаў, на тым баку Вяльлі, куды не распаўсюджвалася юрысдыкцыя гарадзкіх уладаў. Жаўнеры выбралі велічэзны фармалісцкі праект мастака-авангардыста Зьбігнева Пранашкі. Як толькі з драўлянага пастаменту ўпала покрыва, помнік зрабіўся прадметам для кпінаў віленчукоў.

Уплывовая газета наракала, што найвялікшы з палякаў усіх часоў выяўлены “шэрым прывідам”⁴⁰. Мадэль-гмах так ніколі і не адпілі ў бетоне. Улетку 1939 г. у помнік трапіла маланка, і яго абломкі скаціліся па схіле ды ўпалі ў раку. Створаны Пранашкам вобраз Міцкевіча быў навеяны радком ягонага выдатнага суперніка Юліюша Славацкага, у якім Міцкевіч параўноўваўся з літоўскім богам. Помнік напаткаў той самы лёс, што і літоўскія паганскія стоды па ўвядзеньні хрысьціянства.

Вайскоўцы адкрылі свой помнік, але гарадзкія ўлады працягвалі шукаць нейкую больш прымальную альтэрнатыву. У 1939 г. у Wilno ствараўся іншы помнік Міцкевічу. Улетку таго году польска-габрэйскі скульптар Генрык Куна давяршаў працу над гранітнымі барэльефамі. У верасні ў ягоны няскончаны твор трапіла нямецкая бомба. Калі можа быць нешта больш сімвалічнае за зьнішчэньне помніка ўдарам маланкі ў ліпені 1939 г., дык толькі зьнішчэньне помніка бліцкрыгам – «маланкавым ударам» нямецкага войска ў верасні. Польшчу захапілі і падзялілі нацысцкая Нямеччына і Савецкі Саюз. У 1939 г. Сталін аддаў Wilno Летуве, а ў 1940-м інкарпараваў Летуву ў склад Савецкага Саюзу. У 1941 г. Нямеччына напала на Савецкі Саюз, і ў 1941-44 гг. адбывалася вынішчэньне віленскіх габрэяў. У час нацысцкай акупацыі гранітныя пліты, што засталіся ад помніка Куны, пашырылі цэнтральную алею на адных з могілак⁴¹. У 1944 г. вярнулася Чырвоная армія і ў Летуве зноў усталявалася савецкая ўлада. У 1944-46 гг. віленскіх палякаў дэпартавалі.

Навекі гэтакім самым застанеца.

У савецкай Летуве гэтыя гранітныя пліты, здаецца, вывезьлі з могілак і перадалі мясцовай акадэміі мастацтваў. Вы скажаце, краіна, вядома, зазнала русіфікацыю, мастацтва – каталагізацыю, а паэт – забыцьцё? Не, горад зусім не ператварыўся ў расейскае Вільна – стаўся летувіскім Vilnius’ам. Міцкевіч зусім ня зьнік у неварачі – стаўся летувіскім нацыянальным паэтам. У 1984 г. летувісы здолелі зрабіць тое, з чым не далі рады палякі: у Vilnius’е адкрылі помнік Міцкевічу (дакладней, Міцкевічу) скульптара Гедымінаса Якубоніса. У 1996 г. у незалежнай Летуве некалькі гранітных плітаў з першага помніка ўмантавалі ў пастамент новага. Польскі помнік – каменныя аскалепкі – алея на могілках – фрагменты помніка ў акадэміі мастацтваў – летувіскі помнік... Такі пакручасты шлях магло прыдумаць толькі ўяўленьне рамантыка, а спраўдзіць – толькі рамантычная ідэя нацыянальнага ўваскрасеньня, насуперак усюму ўвасобленая ў публічнае мастацтва і палітычнае жыцьцё. Падчас Першай сусьветнай вайны летувісы атрымалі Vilnius, пры савецкай уладзе – літуанізавалі яго грамадзкае жыцьцё, забралі сабе ў палякаў вялікага паэта і нарэшце здабылі незалежнасьць. Пра тое, як гэта сталася, – у наступных двух разьдзелах.

Заканчэньне ў наступным нумары.

¹ М.В. Довнар-Запольский. *Народное хозяйство Белоруссии, 1861-1914*. Госплан БССР, 1926, 8-28.

² Падчас афіцыйнага пераліку 1909 г. у горадзе зарэгістравана 205 250 жыхароў. З іх 1.2% – летувісы, 20.7% – расейцы, 37.8% – палякі і 36.8% – габрэі. Р. Гаучас, А. Видугирис. «Этнолингвистическая ситуация литовско-белорусского пограничья» // *География*, 19 (1983), 62-63. Паводле дадзеных перапісу 1897 г., у горадзе налічвалася 40% габрэяў, 31% палякаў і 2% летувісаў. Nicholas Vakar. *Belorussia*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1956, 12. Гл. таксама Zinkevicius. *History of the Lithuanian Language*, 288; Piotr Eberhardt. «Przemiany narodowościowe na Litwie w XX wieku» // *Przełom Wschodni*, 1, 3 (1991), 456-457.

³ Цытата за 1902г. – Egidijus Aleksandravičius. «Political Goals of Lithuanians, 1883-1918» // *Journal of Baltic Studies*, 23, 3 (1992), 234; за 1905г. – Jean Pelissier. *Les principaux artisans de la Renaissance Nationale Lituanienne*. Lausanne: L’Iman, 1918, 177; гл. таксама Alfonsas Eidintas, Vytautas Talys. *Lithuania in European Politics*. New York: St. Martins, 1999, 39; Piotr Jossowski. *Stosunki polsko-litewskie 1918-1920*, Warsaw: Książka i Wiedza, 1966, 35-40.

⁴ Vitaut Kipel, Zora Kipel, (рэд.). *Byelorussian Statehood*, New York: Byelorussian Institute of Arts and Sciences, 1988, 32-36, 37—51, 125-129.

⁵ Adam Maldzis. «Belaruska staunenė da Liublinskai unii» // Jerzy Kloczowski і інш., (рэд.). *Unia lubelska i tradycje integracyjne w Europie irodkowo-wschodniej*, Lublin: IESW, 1999, 154-155.

⁶ Міхал Біч. «Ад ідэі аднаўлення Рэчы Паспалітай да барацьбы за стварэнне незалежнай беларускай дзяржавы»// Kioczwowski і інш. (рэд.). *Unia lubelska*, 173.

⁷ Аляксандр Цьвікевіч. «Западно-руссизм». Мінск, Навука і тэхніка, 1993 [1928], 314.

⁸ Guthier. «The Belorussians: National Identification and Assimilation» // *Soviet Studies*, 29, і (1997), 40-47; Piotr Eberhardt. *Przemiany narodowościowe na Litwie*. Warsaw: Przegląd wschodni, 1997, 46; Piotr Eberhardt. *Przemiany narodowościowe na Białorusi*, Warsaw: Editions Spotkania, 1994, 14. Падлікі базуюцца на звестках перапісу 1897 г.

⁹ Пра зямлю – Witold Rodkiewicz. *Russian Nationality Policy*. Lublin: Scientific Society of Lublin, 1998, 79; пра мову – Zofia Kurzowa. *Język polski Wileńszczyzny i kresyw pynocno-wschodnich*. Warsaw: PWN, 1993, 221-311.

¹⁰ Польскасьць гэтых палякаў паходзіла на “германскасьць” аўстрыйскіх лібералаў перш чым Аўстрыя зьвярнулася да масавай нацыянальнай палітыкі. Pieter Judson. *Exclusive Revolutionaries*. Ann Arbor: University of Michigan Press, 1996.

¹¹ Juliusz Bardach. “О ньwiadомьні narodowej Polakow na Litwie i Białorusi”// Wojciech Wrzeczicki (рэд.). *Między Polską i etnicznością i historyczną*. Wrocław: Ossolineum, 1998, 246-247; Аляксандар Смалянчук. “Гістарычная свядомасьць і ідэалёгія палякаў Беларусі і Літвы на пачатку XX стагодзьдзя”// Беларускі гістарычны агляд, 1, 2, (1995), 32-40.

¹² Michał Rymel. *Litwa*. Lviv: Polskie towarzystwo nakladowe, 1908; Bardach. “Polacy Litewscy”// Jerzy Kioczwowski і інш. (рэд.). *Belarus, Lithuania, Poland, Ukraine*. Lublin: IESW, 1994, 372-373.

¹³ Звесткі паводле вынікаў перапісу 1897 г.

¹⁴ Eidintas, Taly. *Lithuania in European Politics*. 18; Egidijus Motieka. “Początki nowego państwa litewskiego”// Krzysztof Jasiewicz (рэд.). *Europa nie prowincjonalna*. Warsaw: Rytm, 1999, 224-231; Rimantas Miknys. “Wilno i Wileńszczyzna w koncepcjach Michała Rymela i krajowców”// *ibid.*, 70; Vytautas Berenis. “Problem dziedzictwa kulturowego Wielkiego Księstwa Litewskiego w ideologii litewskiego ruchu narodowego”// *ibid.*, 467-473.

¹⁵ Былі спробы выкарыстаць польскую мову як сродак наноў літуанізаваць пісьменную частку грамадства. Tadeusz Bujnicki. “Polskojęzyczne piśarstwo Litwinów w Wilnie”// Greta Lemanaitytė, Paweł Bukowiec (рэд.). *Litwa*. Cracow: WUJ, 1998, 117-122.

¹⁶ Паводле цытаваных вышэй звестак перапіку 1909 г., у горадзе пражывала 37,7% палякаў і 36,8% габрэяў. Паводле дадзеных перапісу 1897 г., габрэяў налічвалася 40,4%, палякаў – 30,9%. Пра гандаль гл. Nancy and Stuart Schoenburg. *Lithuanian Jewish Communities*. New York: Garland, 1991, 354.

¹⁷ Moshe Rosman. *Founder of Hasidism*. Berkeley: University of California Press, 1996, 36-37; Ezra Mendelsohn. *Zionism in Poland*. New Haven, Conn.: Yale University Press, 1981; Marsha Rozenblit. *The Jews of Vienna 1867-1914*. Albany, N.Y.: SUNY Press, 1983, 175-195. Гл. таксама Joshua Levisohn. “The Early Vilna Haskalah” Доктарская дысертацыя, Harvard University, 1999.

¹⁸ Harry Tobias. *The Jewish Bund in Russia*. Stanford, Calif.: Stanford University Press, 1972, 46, 52-53; Henri Minczeles. *Vilna, Wilno, Vilnius*. Paris: Éditions de la Découverte, 1993.

¹⁹ Stefan Kawym. *Ideologia stronnictw politycznych w Polsce wobec Mickiewicza 1890-1898*. Lviv: Filomat, 1937; Jzef Kozowski. “My z niego wszyscy...” Warsaw: Czytelnik, 1978.

²⁰ Ацэнкі грунтуюцца на дадзеных, сабраных Джэфры Копштэйнам і Джэйсанам Вітэнбергам (Jeffrey Kopstein, Jason Wittenberg) у рамках праекту “Rethinking the Social Bases of Dictatorship and Democracy in Interwar East Central Europe.”

²¹ У 1939 г. Ксаверы Прушынскі зьвязаў сацыяльнае паходжаньне Дмоўскага з новым тыпам польскага нацыяналізму. *Niezadowoleni i entuzjastci*. Warsaw: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1990, 637-644. Гл. таксама Andrzej Walicki. “The Troubling Legacy of Roman Dmowski”// *East European Politics and Societies*, 14, 1 (2000), 12-30; Brian Porter. *When Nationalism Began to Hate*. Oxford: Oxford University Press, 2000; Patrice Dabrowski. “Folk, Faith, and Fatherland”// *Nationalities Papers*, 28, 3 (2000), 397-416.

²² Vejas Liulevicius. *War Land on the Eastern Front*. Cambridge: Cambridge University Press, 2000.

²³ Біч. “Ад ідэі аднаўлення Рэчы Паспалітай”, 174-175. Цытуецца паводле: “Vasil Zacharka”// Kipel and Kipel. *Byelorussian Statehood*. 97.

²⁴ Ivan Lubachko. *Belorussia under Soviet Rule*. Lexington: University of Kentucky Press, 1972, 24-25.

²⁵ Antanas Smetona. *Die litauische Frage*. Berlin: Das neue Litauen, 1917, 29.

²⁶ Stanley Page. *The Formation of the Baltic States*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1959, 30-97; Wiktór Sukiennicki. *East Central Europe During World War I*, том 2, Boulder, Colo.: East European Monographs, 1984, 668-705.

²⁷ Andrzej Garlicki. “Wilna ińedajńe wszyscy”// Robert Traba (рэд.). *Tematy polsko-litewskie*. Olsztyn: Borussia, 1999, 72.

²⁸ Piotr Jossowski. *Po tej i tamtej stronie Niemna*. Warsaw: Czytelnik, 1985, 105; Juozas Gabrys. *L'Etat Lithuanien et Mitteleuropa*. 1917; Lituanius. *La vūritū polonaise sur les Lithuaniens*. Lausanne: Bureau d'information de Lithuanie, 1917.

²⁹ Piotr Eberhardt. "Wizje i projekty Polskiej Granicy Wschodniej w latach 1914-1921" // *Przegląd Wschodni*, 5, 2 (1998), 348-351.

³⁰ Piotr Wandycz. *Soviet-Polish Relations, 1917-1921*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1969, 110.

³¹ Alfred Erich Senn. *The Great Powers and the Vilna Question*. Leiden: Brill, 1966, 55.

³² Norman Davies. *White Eagle, Red Star*. London: Macdonald and Co., 1972, Lucjan Źeligowski. *Wojna w roku 1920*. Warsaw: Polska zjednoczona, 1930.

³³ Wandycz. *Soviet-Polish Relations*. 209; Eidintas, Taly. *Lithuania in European Politics*. 70, 77; Andrzej Ajnenkial. "Od aktu 5'ego listopada do traktatu ryskiego" // Mieczysław Woiciechowski (рэд.). *Traktat Ryski 1921 roku po 75 latach*. Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 1998, 27.

³⁴ Lucjan Źeligowski. *Zapomniane prawdy*. London: Mildner and Sons, 1943, 32-43; цытата Пілсудзкага – паводле Bohdan Skaradzicki. "Fenomen litewsko-białoruskich formacji Wojska Polskiego" // Jasiewicz. *Europa nie prowincjonalna*. 902. Гл. таксама Andrzej Nowak. *Polska i trzy Rosje*. Cracow: Arkana, 2001, 326-332.

³⁵ Jan DŹebski. *Pokryj ryski*. Warsaw: Kulerskiego, 1931, 78; Witold Wojdyło. "Traktat w Rydze w koncepcjach politycznych obozu narodowego" // Wojciechowski. *Traktat Ryski 1921*. 53-55. Гл. таксама Krzysztof Kawalec. "Narodowa Demokracja wobec traktatu ryskiego," *ibid.*, 31-45. Пра Васілеўскага – гл. Barbara Stoczewska. *Litwa, Białoruś, Ukraina w myśli politycznej Leona Wasilewskiego*. Cracow; Księgarnia Naukowa, 1998. Пра Пілсудзкага і Васілеўскага – гл. Wasilewski. *Józef Piłsudski: Jakim go znamy*. Warsaw: Ryś, 1935.

³⁶ Я маю на ўвазе М.В. Доўнар-Запольскага. *Гісторыя Беларусі*. Мінск: Беларуская энцыклапедыя, 1994. Рукапіс быў завершаны ў 1926 г. Пра эксплуатацыю сялянцаў саветамі і нацыянальнымі пытаньні ў Польшчы – гл. George Jackson. *Comintern and Peasant in East Europe, 1919-1930*. New York: Columbia University Press, 1966, 22, 182.

³⁷ Пераклад надрукавалі ў камуністычнай Польшчы: Adam Mickiewicz. *Pan Tadeusz*. trans. Bronisław Taraszkiewicz, Olsztyn: Pojezierze, 1984.

³⁸ У беларускай гістарыяграфіі існуе традыцыя задаваць пытаньне, што б здарылася, калі б паводле Рыскай дамовы ўсе «этнічныя беларускія землі» адышлі да Савецкай Беларусі або што было б, калі б нейкім чынам удалося стварыць незалежную Беларускую дзяржаву. Але насамрэч падобных варыянтаў не існавала. Гл. Уладзімір Ладышаў, Пётр Брыгадзін. "Рада БНР пасля Рызскага дагавора 1921 г." // *Беларускі гістарычны часопіс*. 1 (1997), 48-50.

³⁹ Міхал Ромэр у Каўнасе – Юзэфу Пілсудзкаму ў Варшаву, 15 траўня 1922 // Anna and Andrzej Rosner (рэд.). *Pismo czynności ciŹegiem lat idŹe*, Warsaw: KŹeg, 1992, 158-162; пра пагром – Ezra Mendelsohn. *The Jews of East Central Europe*. Bloomington: Indiana University Press, 1983, 52; пра падзеі 1918-1920 гг. – Jossowski. *Stosunki polsko-litewskie*; гл. таксама Alfred Senn. *The Emergence of Modern Lithuania*. Westport, Conn.: Greenwood Press, 1975.

⁴⁰ *Siowo* (Wilno), 1 лістапада 1924 г., 1.

⁴¹ Piotr Muzyłkowski, «Losy wileckich pomników Mickiewicza» // *Biuletyn Stowarzyszenia Wspólnota Polska*, кастрычнік 1998 г.